

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Kıraat İlminde İshmâm ve Hücetleri

The Ishmâm and Its Proofs in The Science of Qirâ'ât

Yazar / Author

Ali TEMEL

Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Adana / TÜRKİYE
alitemeladana@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0569-8527>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 12/08/2024

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 11/12/2024

Makale Yayın Tarihi: 31/12/2024

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Aralık / December

Yıl/Year: 22 Sayı/Issue: 44 Sayfa /Page: 46-69

Atıf/Citation: Temel, Ali. "Kıraat İlminde İshmâm ve Hücetleri". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık, 2024), 46-69.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1532027>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

KIRAAT İLMİNDE İŞMÂM VE HÜCCETLERİ

Öz

Kıraat ilminin Arap dili ile ilişkisi bilinen bir durumdur. Kıraat ilminin temel kavramları bağlamında bu ilişkiyi görmek mümkündür. Kıraat ilminde usule dair kavramlardan olan *ışmâm*, kaynaklarında gerek tanım, gerekse amaç, fayda ve hüccet açısından farklı uygulamalar için kullanılmaktadır. Kıraat ilminde *ışmâm* olarak tabir edilen farklı uygulamalar göz önüne alındığında bu kavram için yapılan tanımların bütün *ışmâm* çeşitlerini kapsayıcı nitelikte olmadığı görülmektedir. Bu tanımlarda *ışmâm* örneklerinden yaygın bir veya birkaç çeşidi esas alınmış diğer *ışmâm* çeşitlerini de kapsayan bir *ışmâm* tanımı yapılmamıştır. Yapılan bu tanımlardan hareketle *ışmâm*ı bütün çeşitleriyle kavramak mümkün değildir. Dolayısıyla *ışmâm* kavramıyla ifade edilen uygulamaların tespit edilerek her birinin ayırt edici niteliklerinin ortaya konması elzemdir. Gerek dil gerekse kıraat kaynaklarından hareketle *ışmâm* kavramını bütün yönleriyle ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, *ışmâm*ın kavramsal tahlilini yaparak bu kavrama dair kaynaklarda yer alan tanımları *ışmâm* örnekleri açısından değerlendirmekte ve bütün *ışmâm* çeşitlerini kıraatlerin ihticâcı bağlamında incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Kıraat, İshmâm, İhticâc, Vakf.

The Ishmâm and Its Proofs in The Science of Qirâ'ât

Abstract

The relationship between the *qirâ'ât* studies and the Arabic language is well known. It is possible to see this relationship in the context of the basic concepts of the *qirâ'ât* studies. *İshmâm*, one of the basic concepts related to the method in the *qirâ'ât* studies, is used for different applications in terms of definition, purpose, benefit and proof. Considering the different applications called *ışmâm* in the *qirâ'ât* studies, it is seen that the definitions made for this concept are not inclusive of all types of *ışmâm*. In these definitions, one or a few common types of *ışmâm* examples are taken as basis and a definition of *ışmâm* that includes other types of *ışmâm* is not made. It is not possible to understand all the varieties of *ışmâm* based on these definitions. Therefore, it is essential to identify the practices expressed with the concept of *ışmâm* and to reveal the distinctive qualities of each practice. This study, which aims to reveal the concept of *ışmâm* in all its aspects in both linguistic and sources of *qirâ'ât*, makes a conceptual analysis of *ışmâm*, evaluates the definitions in the sources related to this concept in terms of *ışmâm* examples and examines all *ışmâm* types in the context of the *ihtijâj al-qirâ'ât*.

Keywords: Arabic Language, Qirâ'ât, Ishmâm, İhtijâj, Vakf.

Giriş

Kıraatler, Kur'ân kelimelerinin telaffuzuna dair eda keyfiyetleridir. Bu okuyuş vecihleri kıraat ilminde iki ana başlık altında incelenmektedir. Bunlardan birincisi içerisinde birçok cüzî unsur barındıran küllî kaidelere sahip *idgam*, med, imâle gibi kıraat konularını ifade eden usûl farklılıklarıdır. İkincisi ise kıraat imamlarının ihtilaf ettiği, kıraat ilmine dair bir küllî kaidenin/konunun altına girmeyen ve üzerine kıyas yapılamayan münferit Kur'ân lafızlarını ifade eden ferş yönünden farklılıklardır.¹ Kıraat farklılıklarının Arap diliyle çok yakın bir ilişki içerisinde olduğu malumdur. Zira Kur'ân Arapça olarak indirildiği için, onun telaffuzuna dair eda keyfiyetlerini ifade eden kıraatlerin de Arapça bir temele sahip olması lazımdır. Bu nedenle Kur'ân kelimelerinin telaffuzuna dair herhangi bir veçhin sahih bir kıraat olarak kabul edilebilmesi için

¹ Muhammed Ahmed Müflih el-Kudât vd., *Mukaddimât fî 'ilmi'l-kirâât* (Umman: Dâru 'Ammâr, 2001), 127. Kıraat ilminde "ferş" kavramına dair ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Akaslan, "Kırâat-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar", *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 6-31.

sahih bir senetle Hz. Peygambere ulaşması ve resm-i mushafa uygunluğu gerekli olduğu gibi Arap dilinin herhangi bir veçhine uygun olması da şart koşulmuştur. Bu şartlar ferşe dair farklılıklarda olduğu gibi usule dair farklılıklarda da geçerlidir. Üstelik usule dair farklılıkların dil konularıyla ilişkisinin daha kuvvetli olduğu da söylenebilir. Nitekim usule dair birçok kıraat konusunun Arap dili kaynaklarında da müstakil başlıklar altında incelendiği görülmektedir.²

Kıraat ilminde farklı kullanım alanları bulunan *ışmâm* da genel olarak usule dair farklılıklardan kabul edilmektedir. Kıraat ilminde *ışmâm* olarak tabir edilen örnekler göz önüne alındığında bu kavram için yapılan tanımların bütün *ışmâm* çeşitlerini kapsayıcı, yani efrâdını cami nitelikte olmadığı görülmektedir. Bu tanımlarda *ışmâm* örneklerinden yaygın bir veya birkaç çeşidinin esas alındığı; diğer bazı *ışmâm* çeşitlerini de kapsayan bir *ışmâm* tanımı yapılmadığı söylenebilir. Gerek dil gerekse kıraat kaynaklarından hareketle *ışmâm* kavramını bütün yönleriyle ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada öncelikle *ışmâm*ın kavramsal tahlili yapılacak ve bu kavrama dair kaynaklarda yer alan tanımlar *ışmâm* örnekleri açısından değerlendirilecektir. Sonra da bütün çeşitleriyle *ışmâm* konusu kıraatlerin ihticâcî bağlamında incelenecektir.

1. İshmâmın Kavramsal Çerçevesi

Sözlükte *ışmâm*, burnun “koklama” duyusunu ifade eden “شم” kökünden türetilen if’âl babında bir mastar olup hakiki manada “birine bir şeyi koklatmak” anlamına gelmekte; ayrıca “kibirden dolayı başı yukarıda yürümek”, “bir şeyden yüz çevirmek” ve “bir şeyin birazını yapmak” gibi mecazi manalarda da kullanılmaktadır. Kelimenin kıraat ıstılahındaki kullanımına işaret eden “işitilmeyecek şekilde bir harfe *zamme* veya *kesrayı* tattırmak” şeklindeki tanım da *ışmâm*ın mecazi anlamlarından biri olarak sözlüklerde yer almaktadır.³

*İshmâm*ın ıstılahi olarak manasını ortaya koyan tanımlara girmeden önce kavramın kıraat ilmindeki kullanım alanlarından bahsedilecektir. Zira bu aşamada kullanım alanlarının bilinmesi yapılan tanımların değerlendirilmesine katkı sunacaktır. Kıraat ilminde *ışmâm* kavramının dört konuyla ilgili olduğu belirtilmektedir.⁴ Buna göre:

- a. *İshmâm* kavramının ilk kullanımı vakf konusuyla ilgilidir. Burada *ışmâm*, sonu *zammeli* olan bir kelime üzerinde vakf yapıldığı zaman vakfta düşen o *zammeyi* belirtmek için dudakları yumarak öne doğru uzatmaktan ibaret bir uygulamadır.
- b. *İshmâm*dan bahsedilen ikinci yer vakf dışında hareketin hazfedildiği iki kelimedir. Bu kelimelerden biri Yûsuf Sûresi 11. ayette geçen “لَا تَأْمَنَّا” kelimesindeki *idgam* ile alakalıdır. Burada birinci nûn’un *idgam-ı misleyn* gerekçesiyle hazfedilen *zammesine* işaret etmek için dudakların yumularak öne doğru uzatılması söz konusudur. İkinci kelime ise Kehf 18/2. ayette geçen “لَدُنَّ” ve Kehf 18/45. ayette geçen “لَدُنِّي” ibareleridir.

² Sözelimi Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) sarf ve nahiv alanına dair *Cem‘u’l-cevâmi‘* adlı eserine yazdığı *Hem‘u’l-hevâmi‘* adlı şerh çalışmasında *imâle*, *vakf*, *ışmâm*, *revm*, *hazf*, *ibdâl*, *tahfif*, *nakil*, *kalb*, *idgam*, *hemze*, *vasl-fasl* ve *mehâricü’l-hurûf* gibi kırâat ilmini de ilgilendiren birçok konuyu müstakil veya alt başlıklar halinde ele almaktadır. bk. Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi‘ fi şerhi Cem‘i’l-cevâmi‘*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006), 3/375-487.

³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-luğa ve sıhâhu’l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr el-Attâr (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1979), 5/1961-1962; Ebü’l-Hasen Ali b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 7/629; Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâder, 1990), 12/326; Seyyid Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs* (Beyrut: Dâru’l-Hidâye, 1987), 32/473-475.

⁴ Nihat Temel, *Kur’an Kıraatında Vakf ve İbtidâ* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 90-91; Yahya Balcı, *Kıraat ve Tecvîd Terimleri Sözlüğü (İbnü’l-Cezerî’nin Usûlü’l-Kırâât Eseri Üzerinde Bir İnceleme)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 89.

Burada “ذ”in lehçesel olarak hazfedilen *zammesine* işaret etmek için dudaklar öne doğru yumulmaktadır.

- c. İsmâm kavramının kullanıldığı üçüncü uygulama ise kalb ve i'lâl yoluyla *zammesi* kesreye çevrilmiş bazı fiillerde görülmektedir. Burada *zamme* ile *kesra* arası bir ses telaffuz edilerek *kesraya* dönüşen *zammeye* işaret edilmektedir.
- d. Dördüncüsü ise bazı kelimelerdeki “sâd” (ص) harfinin telaffuzunda karşımıza çıkmaktadır. “Sâd” harfinin “zây” (ز) harfine *ışmâm* ile okunduğu bu kategoride *ışmâm* ile bir harfin diğer bir harfe karıştırılarak okunması kastedilmektedir.⁵

Bu durumda *ışmâm*ın genel olarak harekenin telaffuzuyla, bazı durumlarda ise harfin telaffuzuyla alakalı bir uygulama olduğu söylenebilir.

Lügat kaynaklarının bir kısmında *ışmâm*ın lügavi anlamı yanında istilahi manasına işaret edildiği görülmektedir. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'ye (ö. 400/1009) göre harfin *ışmâmı* “harfe *zamme* veya *kesra* koklatmaktır”. Bu “koklatma” veya “tattırma” harekenin *revminden* daha az bir miktarda gerçekleşir. Çünkü *ışmâm*, *revmin* aksine, işitilemeyen bir uygulama olup ancak dudakların hareketiyle beyan edilebilmektedir. İsmâm yapılan hareke, işitilmeyecek kadar zayıf bir şekilde beyan edildiği için hareke olarak değerlendirilemez. Bu nedenle *ışmâm* yapılan harf de *sâkin* ya da *sâkine* yakın bir harf konumunda kabul edilir.⁶ İbn Sîde ismiyle bilinen Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr'in (ö. 458/1066) *ışmâm*ın hareke olarak sayılmayan ve vezni bozmayan gizli bir harekeyle gerçekleştiği yönündeki beyanı da bunu desteklemektedir.⁷ Buradan hareketle, Arapların şiirlerde *ışmâm* yaptıklarından bahseden Ebû Bîşr Sîbeveyhi Amr b. Osmân (ö. 180/796), *ışmâm* yapılan harfteki hareke hesaba katılırsa beyitteki veznin bozulacağını belirtmektedir.⁸ Lügat kaynaklarında yer alan ve *ışmâm*ın istilahi manasına işaret eden bu açıklamalarda bahsedilen *ışmâm*ın harekeyle ilgili bir olgu olduğu ve harfte görülen *ışmâma* değinilmediği anlaşılmaktadır.

Dilbilimsel kaynaklar ve kıraat kaynaklarında genellikle vakf konusuyla ilgili bir olgu olarak değerlendirilen *ışmâm*, kıraat kaynaklarında üzerinde vakfedilen kelimelerin son harfinin telaffuzunu konu alan “el-vakf alâ evâhiri'l-kelim” başlığı altında incelenmektedir.⁹ Dolayısıyla bu bağlamda yapılan *ışmâm* tanımlarının da vakf olgusuyla iç içe olduğu ve tanımlarda vakf sebebiyle hazfedilen *zammeye* sessizce işaret edilmesinin vurgulandığı görülmektedir. Dil kaynaklarında *ışmâm* “ses olmaksızın harekeye işaret etmek” şeklinde tanımlanmış ve ancak görme duyusuyla fark edilebileceği, işitmeyle ilgili olmadığı için âmâ bir kimse tarafından *ışmâm*ın fark edilemeyeceği vurgulanmıştır.¹⁰ İbn Cinnî *ışmâm*ın göze hitap eden bir uygulama olup kulak için olmadığını söyler. *Rev*m ise neredeyse harfi harekeli hale getiren sesli bir uygulamadır.¹¹ Her ne kadar tanımda bahsedilmese de dilciler nezdinde *ışmâm*ın *zamme* ile ilgili bir uygulama olduğu, *fetha* ve *kesrada* *ışmâm* yapılamayacağı açıklamalardan anlaşılmaktadır. Dilcilerin tanımında harekeye işaret etmekten dem vurulması *ışmâm*ın hareke ile ilgili bir uygulama olarak

⁵ Hasan Tahsin Feyizli, *Kırâat-i aşere*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 78; Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2018), 43-44.

⁶ Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabîyye*, 5/1962.

⁷ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 7/629.

⁸ Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabîyye*, 5, 1962; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 7/629.

⁹ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), II, 89-93; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, III, 385-392; Recep Koyuncu, *Kıraat ilmi ve takrîb usûlü* (Konya: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018), 142.

¹⁰ Tanımın Arapça ifadesi şu şekildedir: “الإشارة إلى الحَرَكة دون صَوْت” bk. Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/392.

¹¹ Ebü'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2006), 523.

değerlendirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu *ışmâm* tanımı, harfle ilgili olan *ışmâmı* kapsam dışında bırakmaktadır. Tanımda *ışmâmın* vakfla veya *sükûnla* ilişkilendirilmemesi, harekeyle ilgili olan ilk üç *ışmam* uygulamasını da bu tanım içerisinde değerlendirmeyi mümkün kılsa da sessiz bir uygulama olarak nitelenmesi sebebiyle, değişen *zammeye* işaret edilen üçüncü kategorideki *ışmâmı* yansıtmamaktadır. Aynı şekilde bu işaretin sessiz bir şekilde yapılmasından bahsedilmesi, sesli bir uygulama olan *revmi* tanımının dışında tutmaktadır.

Tecvîd kaynaklarındaki yaygın tanıma göre, “*sükûndan* sonra dudakları yummak”¹² şeklinde ifade edilen *ışmâm*, vakfedilen kelimenin son harfini *sâkin* okuduktan sonra bu harfin harekesini belirtmek için dudakları ileri doğru yummak, başka bir deyişle dudakla ötreye işaret etmek, şeklinde izah edilmiştir. Buna göre *ışmâm*da, sessiz bir şekilde harekeye işaret etmek için dudakları öne doğru yumma durumu söz konusudur.¹³ Bir başka izaha göre *ışmâm*, “vakf durumunda *zammeyi* sessiz olarak dudaklarla göstermek ve vakf sebebiyle meydana gelen *sükûnu* icra ettikten sonra *zammeyi* belirtmek üzere dudakları ileriye doğru toplamak” demektir.¹⁴ Karabâşî'nin yaptığı tanımda *ışmâmın* vakfla ilişkilendirilmeden genel olarak *sükûndan* bahsedilmesi, ilk iki uygulamanın da *ışmâm* kategorisinde değerlendirilmesine olanak tanırken; yapılan izahlarda bu *sükûnun* vakfla ilişkilendirilmesi ise bunun sadece birinci kategoriyle sınırlı bir tanım olduğunu göstermektedir. İsmâmın *sükûnla* ilişkili bir uygulama olarak tanımlanması, Kur'ân kıraatinde imamların ittifak ettikleri okuyuş vecihlerini esas alan tecvîd ilmi açısından yeterli görülebilir. Zira *ışmâm* genel olarak tecvîd kitaplarının *Medd-i Ârız* bahislerinde ve Yûsuf Sûresi 11. ayette geçen “لَا تَأْمَنَّا” kelimesinin okunuşunda gündeme gelen bir uygulamadır. Her iki örnekte de bir şekilde hazfedilmiş asli harekeye işaret söz konusudur.

Kıraat imamlarının ihtilaf ettikleri okuyuş vecihlerini ortaya koymayı amaçlayan kıraat ilmi istilahlara dair kaynaklarda farklı *ışmâm* tanımlarıyla karşılaşmaktayız. İbnü't-Tahhân es-Sümmâtî (ö. 561) *Mürşidü'l-kâri' ilâ tahkîki me'âlimi'l-mekâri'* adlı eserinde *ışmâmı* “dudakları yummaktan ibaret” bir uygulama olarak tanımlamış ve kelimenin başında, ortasında ve sonunda gerçekleşebilen *ışmâmın*, peşinden hareke ve *sükûn* gelen *zammeye* dayalı bir uygulama olduğunu belirtmiştir. Ona göre *ışmâm*, kelimenin başında yapıldığında dudakların yumulması *ışmâm* yapılan harfin *kesrasına* başlandığı esnada gerçekleşmektedir. Kelime ortasındaki *ışmâm*, müdğam harflerde halis bir *sükûn* ile olurken, sondaki *ışmâm* ise vakf sebebiyle ortaya çıkan *sükûnun* hemen ardından gerçekleşmektedir.¹⁵ Sümmâtî'nin bu açıklamaları hareke ile ilgili olan bütün *ışmâm* çeşitlerini ilgilendirirken harfle ilgili olan *ışmâma* değinmemektedir. Ahmed b. Ömer el-Hamevî (ö. 791) *ışmâmı* “vakf esnasında vakf yapılan harfin *zammesine* delalet etmek için sessizce dudakları yummak” şeklinde tanımlamış ve onun *mazmûm* ve merfû kelimelere has bir uygulama olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Hamevî'nin *ışmâm* tanımının sadece vakf halinde *sâkin* kılınan *zammeye* ilgili bir uygulama olduğu diğer *ışmâm* uygulamalarını kapsamadığı açıktır. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194) *ışmâmı* “harfi *sâkin* kıldıktan sonra dudakları yummak”¹⁷ olarak tanımlamıştır. Alemüddîn es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) yaptığı,

¹² Tanımın Arapça ifadesi şu şekildedir: “إنضمام الشفتين بعد السكون” bk. Abdurrahman Karabâşî, *Musahhah Tecvîd (Karabaş Tecvîdi)* (Dersââdet, 1330), 7.

¹³ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, 43.

¹⁴ Fatih Çollak, “Revmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/31-32.

¹⁵ İbnü't-Tahhân es-Sümmâtî, *Mürşidü'l-kâri' ilâ tahkîki me'âlimi'l-makâri'*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Kahire: Mektebetü't-Tâbi'in, 2007), 75.

¹⁶ Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Ebü'r-Rızâ el-Hamevî, *el-Kavâid ve'l-işârât fî usûli'l-kırâât*, thk. Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan el-Bekkâr (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 51.

¹⁷ Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *et-Teysîr fî'l-kırâati's-seb'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 54.

Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) ve İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) tarafından da benimsenen tanıma göre *ışmâm* “ses vermeden harekeye işaret etmekten ibaret bir uygulama” veya “dudakların, ötre telaffuz edildiğindeki hali üzere kılınması”dır. Harekeye bu şekilde işaret ise ancak harf *sâkin* kılındıktan sonra mümkündür.¹⁸ İbnü'l-Cezerî'nin tanımlarındaki *ışmâm*ın vakf ya da başka bir sebeple hazfedilen *zammeye* sessiz bir şekilde işaret etmek olduğu anlaşılmakta, *ışmâm*ın üçüncü ve dördüncü kullanımı kapsam dışında kalmaktadır. Ahmed el-Bennâ'nın “vakf esnasında harekeli harfin harekesini hazfetmek ve hemen ardından harekeye işaret etmek için dudakları sessizce yummak”¹⁹ şeklindeki tanımı ise *ışmâm*ın vakf halinde ve *sâkin* harf üzerinde yapılacağını vurgulamaktadır. Bu nedenle de sadece birinci kategorideki *ışmâma* tekabül etmektedir. *ışmâm*ı vakfla ve *sükûn*la ilişkilendirerek yapılan bu tür tanımların *ışmâm*ın bütün çeşitlerini kapsamadığını söylemeliyiz. Zira kıraat ilminde *ışmâm* sadece *sâkin* harflerde harekeyi *ışmâm*ı değil harekeli harflerde harekeyi *ışmâm*ı ve harfin harfe *ışmâm*ını da içine almaktadır.

Kıraat istilahları konu alan bazı modern çalışmalarda ise *ışmâm*ın daha kapsamlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir.²⁰ Bu kaynaklardaki bilgilerden hareketle *ışmâm* kavramının kıraat ilminde altı farklı uygulama için kullanılabildiği anlaşılmaktadır:

- Harfin *sâkin* kılınmasının hemen ardından dudakların sessizce yumulmasıdır. Bu uygulama bazı kaynaklarda *ışmâm-ı hakîkî* olarak nitelendirilmektedir. Bu *ışmâm* çeşidi, çalışmamızda “Zammesi Hazfedilen Sâkin Harfte Zammeyi *ışmâm*” başlığı altında ele alacağımız *ışmâm* uygulamasına tekabül etmektedir.
- Harekenin harekeye karıştırılması anlamında *ışmâm*, çalışmamızda “Zammesi Değişen Harekeli Harfte Zammeyi *ışmâm*” başlığı altında incelenen örnekleri ihtiva etmektedir.
- Harfin harfe karıştırılması şeklinde *ışmâm*, “Konusu Harf Olan *ışmâm*” başlığı altında ele alacağımız *ışmâm* örneklerine tekabül etmektedir.
- Kıraat ilminde genellikle *ihtilâs*²¹ kavramıyla ifade edilen kimi zaman harekenin *ihfâsı* olarak anılan uygulamanın da bezen *ışmâm* olarak isimlendirildiği nakledilmektedir.
- Ayrıca, *hâ-i kinayenin* (zamir “hâ”sı) *sıla/med* yapılmadan *zamme* veya *kesra* ile harekelenmesi de bazen *ışmâm* kavramıyla ifade edilebilmektedir.

¹⁸ Sehâvî, Ebû Şâme ve İbnü'l-Cezerî'nin *ışmâm*ın tanımına yönelik ifadeleri şu şekildedir: “وَأَمَّا الْإِشْمَامُ فَهُوَ عِبَارَةٌ عَنِ أَنْ تَجْعَلَ شَفْتَيْكَ عَلَى صَوْرَتِهَا إِذَا لَقِطْتَ بِالصَّمَةِ،” “الإِشَارَةُ إِلَى الْحَرَكَةِ مِنْ غَيْرِ تَصْوِيتٍ” bk. Ebû'l-Kâsım ‘Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî ed-Dimeşkî Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Me'ânî min Hirzi'l-Emânî*, thk. İbrahim Atve Avz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 268; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, II, 90; Ali Muhammed ed-Dabbâ, *el-idâe fi beyâni usûli'l-kirâe* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999), 47.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer bi'l-kirâati'l-erba'ate 'aşer = Münthehe'l-emânî ve'l-meserrât fi 'ulûmi'l-kirâat*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâ'îl (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2007), 1/314.

²⁰ İstilah kaynaklarında *ışmâm* kavramına ilişkin yapılan farklı sınıflandırmalar için bk. Ahmed Mahmûd Abdüssem' el-Hafeyân, *Eşheru'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve 'ilmi'l-kirâat* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 177-178; İbrahim b. Sa'd ed-Devserî, *Mu'cemu'l-mustalahât fi 'ilmeyi't-tecvîd ve'l-kirâat* (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Fihristü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2004), 32-34; Abdul'alî el-Mes'ûl, *Mu'cemu mustalahâti 'ilmi'l-kirâati'l-Kur'âniyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 76-83; İbrâhîm b. Sa'îd ed-Devserî, *Muhtasaru'l-ibârât li mu'cemi mustalahâti'l-kirâat* (Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2008), 25-26; Nihat Temel, *Kirâat ve Tecvid İstilahları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 79-81; Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 43-45; Yaşar Akaslan, “Kıraat İlmi Sistematiğinde Usûl Kavramları”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2017), 243-245.

²¹ Sözlükte çabucak kapmak anlamına gelen *ihtilâs*, kıraat ilmi istilâhında “harfin harekesini hafif bir sesle okumak”, “harekenin ekserisini telaffuz etmek”, “harekenin üçte ikisini nutkediپ üçte birini terk etmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Temel, *Kirâat ve Tecvid İstilahları*, 72.

f. Son olarak *feth*²² ve *imâle*²³ arasında *taklîl*²⁴ ile okumanın da bazen *ışmâm* kavramıyla ifade edildiği kaydedilmektedir.

Bunlardan ilk üçünün sadece *ışmâm* kavramıyla ifade edildiğini ve günümüzde *ışmâm* denilince akla ilk gelen uygulamalar olduğunu, son üçünün ise başka kavramlarla ifade edilen bazı uygulamaları anlatmak için kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu nedenle bu çalışmada sadece ilk üç kategorideki *ışmâm* uygulamalarını inceleyeceğiz.

2. İsmâmın Kısımları

Kıraat ilmindeki *ışmâm* uygulamaları çerçevesinde *ışmâm*ın harekede yapılan *ışmâm* ve harfte yapılan *ışmâm* olarak iki temel kategoriye ayrıldığını söyleyebiliriz. Bu nedenle *ışmâm* konusunu iki ana başlık altında ele alacağız.

2.1. Konusu Hareke Olan İsmâm

Sesli ya da sessiz olarak asli harekeye işaret edilmesi anlamında harekeyi *ışmâm* sadece *zamme* harekesinde yapılabilmektedir. Bu doğrultuda nahivciler, ister irap isterse mebnilik harekesi olsun, *ışmâm*ın *zammeye* mahsus bir uygulama olduğunu, mansûb ve mecrûr kelimelerde *ışmâm* yapılamayacağını söylemişlerdir. Zira *fetha* boğazdan, *kesra* ise ağzın ortasından çıkan hareketlerdir. Çıkış yerleri itibariyle bu hareketlere *ışmâm* ile işaret etmek mümkün değildir. Çünkü *ışmâm* dudakla yapılan bir uygulamadır. Buna mukabil *fetha* ve *kesraya revm* ile işaret edilebilmektedir. Zira *revm* sadece dilin kullanıldığı bir uygulama olup bu hareketler dil ile hafif bir şekilde ve işitilen bir sesle telaffuz edilebilmektedir.²⁵

Harekeye yapılan *ışmâm*daki temel gaye asli hareke olan *zammeyi* işaret yoluyla beyan etmektir. Bu da bir kelimedeki *ışmâm* yapılabilmesi için kelimedeki asli hareketin bir takım sebeplerle ortadan kalkmış veya değiştirilmiş olduğu anlamına gelir. Harekeyi *ışmâm* örnekleri incelendiğinde asli hareketin ortadan kalkmasının iki sebepten kaynaklandığı görülür. Bunlardan birincisi vakf, *idgam* ve lehçesel uygulamalar gibi birtakım sebeplerle asli hareke olan *zammenin hazfedilmiş* olması, diğeri de *kalb* ve *i'lâl* gibi bir takım sarf uygulamaları neticesinde asli *zammenin* başka bir harekeye kalb edilmiş olmasıdır. Bu nedenle konusu hareke olan *ışmâm*ı da iki başlık altında inceleyeceğiz.

2.1.1. Hazfedilen Zammeyi İsmâm

“Harfi *sâkin* kıldıktan sonra dudakları yummak” / “ضم الشفتين بعد سكون الحرف”²⁶ şeklinde ifade edilen bu *ışmâm* çeşidi Karabâşî'nin ve İbnü'l-Cezerî'nin yukarıda zikrettiğimiz *ışmâm* tanımlarıyla temel olarak örtüşmektedir. Bu *ışmâm*daki temel husus asli hareke olan *zammenin* bir şekilde

²² Sözlükte açmak anlamına gelen “feth” kelimesi kıraat istilahında okuyucunun harfi telaffuz ederken ağzını açmasından ibarettir. Kendisinden sonra “elif” bulunan harflerde imâle yapmadan/“vâv” veya “yâ” sesi karıştırmadan “elif”i mahrecinden çıkarmak anlamında kullanılır. Feth-i şedîd (harfin fethalı okunuşunda ağzın tamamen açılması) ve feth-i mutavassıt (Fethalı harfin feth-i şedîd ile mutavassıt imâle arası bir sesle okunması) şeklinde çeşitleri bulunmaktadır. Mehmet Ali Sarı, “İmâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/177; Temel, *Kirâat ve Tecvîd İstilahları*, 51; Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 160.

²³ Sözlükte bir şeyi bir tarafa doğru eğmek, yatırmak, meylettirmek anlamına gelen imâle, sarf ve kıraat ilimlerinde “fethayı kesreye ve elifi yâ'ya yaklaştırarak seslendirmek” demektir. İmâle-i kübrâ (*fethanın kesraya elifin “yâ”ya çok yaklaştırılması*) ve imâle-i suğrâ (Feth-i mutavassıtla imâle-i kübrâ arası bir seslendirme) şeklinde çeşitleri bulunmaktadır. Hafeyân, *Eşheru'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve 'ilmi'l-kirâât*, 173; Sarı, “İmâle”, 22/177.

²⁴ Feth-i mutavassıtla imâle-i kübrâ arası bir seslendirme olarak tarif edilen imâle-i suğrânın diğer bir adı “taklîl”dir. “beyne beyne”, “beyne'l-lafzateyn” şeklinde de ifade edilir. Sarı, “İmâle”, 22/177.

²⁵ Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/392.

²⁶ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 44.

hazfedilmiş olması ve hazfedilen bu *zammeye* sessiz bir şekilde sadece dudakları ileri doğru yummak suretiyle işaret edilmesidir. Arap dilinde bazı gerekçelerle kelimelerdeki bazı hareketlerin hazfedildiği bir vakiadır. Ancak Araplar hazf yapsalar bile hazfettikleri harekeye işaret eden bir karineye cümlede yer vermeye önem vermektedirler. *İşmâm* ve *revm* gibi uygulamalar hazfedilen harekeye işaret edilen uygulamalar olarak öne çıkmaktadır. Kur'ân'ın lafızlarında hazfedilen *zammeye* bazı durumlarda *ışmâm* ile işaret edilmesi, Arapça olan Kur'ân'ın bu dilin özelliklerini yansıttığının bir göstergesidir. Kıraat ilminde *zammesi* hazfedilen *sâkin* bir harfin hazftan önceki hareketine işaret edilen *ışmâm* örneklerinde, hazfedilen hareketin vakf, *idgam* ve lehçesel kullanım gibi gerekçelerle atıldığı görülmektedir. Bu nedenle, *zammesi* hazfedilen *sâkin* harfteki *ışmâmı* da üç alt başlıkta inceleyeceğiz.

2.1.1.1. Vakf Halinde Hazfedilen Zammeyi İşmâm

Bu başlıkta ele alacağımız *ışmâm*, kıraat ilminde kullanımı en yaygın olan ve akla ilk gelen *ışmâm* çeşididir. Kıraat kitaplarında daha çok vakfla alakalı bir konu olarak ele alındığı için, *ışmâm*'ın meşhur tanımı da bu çerçevede ortaya konmuştur. Bennâ'nın yukarıda aktardığımız tanımı tam olarak bu *ışmâmı* anlatmaktadır. Sonu *zammeli* olup *sükûn* üzere vakf edilen bütün kelimeleri kapsayan bir uygulama olsa da tecvîd ilminde daha ziyade medd-i ârız ile ilgili bir konu olarak işlenmektedir. Bilindiği üzere medd-i ârızda *sükûn*-u ârızın bulunduğu harfin aslî hareketi *zamme* olursa vakf halinde yedi vecih ile okunması caiz görülmüştür. *Tûl*, *tevassut*, *kasr*, *tûl* ile *ışmâm*, *tevassut* ile *ışmâm*, *kasr* ile *ışmâm* ve *kasr* ile *revm* olarak ifade edilen bu vecihlerden üç tanesi *ışmâm* ile ilgilidir.²⁷ Kıraat ilmi kaynakları ise kelime sonlarının vakf halindeki telaffuzunu ele alan "el-vakf alâ evâhiri'l-kelim" başlığı altında *ışmâmı* daha geniş bir çerçevede ele almaktadır.

Vakf konusuyla ilgili benzer uygulamalar olan *ışmâm* ve *revm*, kaynaklarda genellikle birbiriyle mukayeseli olarak ele alınmaktadır. Bu iki uygulamayı birlikte inceleyen Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) anlatımına göre *revm* ve *ışmâm*, vasl halinde kelimenin sonunda bulunan harekeyi vakf halinde de beyan etmek/işaret etmek için Arapların kullandığı iki uygulamadır. *Revm* hem işitilen hem de görülen bir kullanım iken, *ışmâm* ise sadece görülen fakat duyulmayan bir uygulama olduğu için, *revm* harekeyi *ışmâm*dan daha iyi beyan etmektedir. O halde, harekeyi *revm* yapan bir kimse, kelimenin vasl halindeki son hareketine daha güçlü bir şekilde işaret ederken; hareketi *ışmâm* yapan yapan kimse ise daha zayıf bir şekilde harekeye işaret etmiş olmaktadır. *Revm*, vakf halinde harekeyi tam olarak söylemeyip bir âmânın duyabileceği zayıf bir sesle belirtmektir. *İşmâm* ise ses vermeksizin sadece dudakları ileri doğru yummaktan ibarettir. *İşmâm* sadece gözle görülen bir uygulama olduğu için, bir âmânın duyular yoluyla hareketi anlamasına imkân sağlamaz. *İşmâm* sadece merfû ve *mazmûm* kelimelerde ve sadece *sâkin* harf üzerinde yapılabilmektedir. "نَعْدُ" kelimesindeki dâl harfi *sâkin* kılındıktan sonra dâl harfinin zammesine *ışmâm* yapılması buna örnektir.²⁸

Kıraat kaynaklarında *ışmâm* ve *revm* kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı bildirilmektedir. Özellikle ilk dönemlerde görülen bu durum bazen kavram kargaşasına yol açabilmektedir. Sonraki dönemlerde *ışmâm* ismiyle bilinen uygulama ilk dönemlerde Kufeli âlimler nezdinde *revm* olarak; sonradan *revm* ismiyle yaygınlık kazanan uygulama da Kufeli âlimlerce *ışmâm* olarak ifade edilmiştir.²⁹ Bu nedenle, kaynaklarda yer alan ve mecrûr kelimelerde

²⁷ Karabâşi, *Karabaş Tecvîdi*, 7.

²⁸ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî Mekkî b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucejihâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 1/122.

²⁹ Mekkî b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucejihâ*, 1/122.

ışmâm yapılabileceğine dair Kisâ’î’den nakledilen rivayette bahsedilenin, aslında bizim güncel olarak kullandığımız *ışmâm* değil, *revm* olduğu belirtilmelidir. Aynı şekilde Kufeli âlimlerden nakledilen ve *ışmâm*ın sesli bir uygulama olduğu ya da harekeli harflerde yapılabileceği yönündeki açıklamalarda bahsedilenin de hakikatte *revm* olduğunu söylemek gerekir. Zira Kûfeliler, yaygın olarak kullanılan aksine, bu iki uygulamadan işitilene *ışmâm*, işitilmeyeni *revm* olarak isimlendirmişlerdir.³⁰

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle vakfla ilgili olan *ışmâm*ın, *zammesi* hazfedilen kelimelerle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte *ışmâm* uygulaması bazı teferruatı içerisinde barındırmaktadır. Bu nedenle kıraat kaynaklarında nerelerde *ışmâm* yapılıp nerede yapılmayacağı tafsilatlı bir şekilde ele alınmaktadır.

2.1.1.1.1. İsmâm Yapılamayan Yerler

İsmâm uygulaması her yerde yapılamamaktadır. İbnü’l-Cezerî’nin aktardığına göre bu uygulamanın yapılamayacağı yerler şu şekilde özetlenebilir:

- a. Vasl halinde de sonu *sâkin* olan “فَلَا تَنْهَرُ، وَلَا تَمُنُّ، وَمَنْ يَعْتَصِمْ، وَمَنْ يُهَاجِرْ، وَمَنْ يَقَاتِلْ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ” gibi örneklerde vakf halinde *ışmâm* yapmak caiz değildir. Zira bu örneklerde vakfla hazfedilen ve bu nedenle işaret edilecek bir asıl hareke söz konusu değildir.
- b. Vasl halinde *fetha* ile harekelenmiş olup harekesi menkul olmayan ve tenvinlenmemiş halde bulunan “لَا رَيْبَ، وَإِنْ شَاءَ اللَّهُ، وَيُؤْمِنُونَ، وَأَمَنَ، وَضَرَبَ” gibi örneklerde vakf halinde *ışmâm* yapmak câiz değildir. Zira *ışmâm*da *zammeye* işaret vardır. Burada ise hareke *fethadır*.
- c. Sonunda vakf halinde “ه” olarak telaffuz edilen müenneslik “tâ”sı (ة) bulunan “الْجَنَّةُ، وَالْمَلَائِكَةُ، وَالْقِبْلَةُ، وَالْعَبْرَةُ، وَمَرَّةٌ” gibi kelimelerde *ışmâm* yapılmaz. Zira müenneslik “tâ”sı üzerinde irap bulunan harekeli bir harf olsa da onun yerine bedel olarak gelen “hâ” (ه) harfi harekesizdir. Dolayısıyla “hâ” harfi üzerinde vakf yapıldığında harekesi olmayan bir harf üzerinde vakf yapılmış olur. İsmâm ile işaret edebileceğimiz asli harekeden yoksun olduğu için, *sâkin* olan “hâ” harfi üzerinde vakf yapıldığında *ışmâm* caiz değildir.
- d. Gerek cemi “mîm”ini (م) vasl halinde harekeleyen ve sıla³¹ ile okuyan kıraat imamları ve gerekse “mîm”i harekelemeyen ve sıla ile de okumayan kıraat imamlarının kıraatlerinde “عَلَيْهِمْ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ، وَفِيهِمْ، وَأَنْتَهُمْ، وَبِهِمْ، وَأَنْتَهُمْ، وَعَلَى قُلُوبِهِمْ، وَعَلَى سَمْعِهِمْ، وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ” gibi örneklerde *ışmâm* yapmak caiz değildir. Mekki b. Ebû Tâlib burada farklı düşünmekte ve zamir “ه”sına kıyas ederek, cemi “م”ini vasl halinde sıla ile/uzatarak okuyanlar için *ışmâm*ın caiz olduğunu belirtmektedir. İbnü’l-Cezerî ise bu kıyası sıhhatli bulmamaktadır. Zira ona göre zamir “ه”sı siladan önce harekeli olduğu halde cemi “م”i siladan önce harekeli değildir. Çoğunluğun okuyuşunda “م”in harekeli olmaması bunun delilidir. Dolayısıyla “ه”nın harekesi diğer harflerin harekesi gibi değerlendirilerek vakf halinde *ışmâm* yapılabilir, fakat cemi “م”i aslında harekeli olmadığı için *sâkin* harf olarak muamele görür. Bu durumdaki cemi “م”i, *iltikâ-i sâkineyn*³² sebebiyle arızı hareke verilen bir harf konumunda olup *ışmâm* ile işaret edilecek bir asıldan yoksundur.

³⁰ Ebû Şâme, *İbrâzu’l-Me’ânî min Hîrzi’l-Emânî*, 286; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kirâati’l-‘aşr*, II, 90-91.

³¹ Sözlükte ulaşmak, geçmek, yetişmek anlamına gelen *sıla* kavramı kıraat ıslahında sâkin “cemi mimleri”ni vasl halinde zammeli ve “vâv-ı mukaddere” ile med ederek okumaktır. Yine müfred müzekker gâib zamiri harekesine uygun lafzi bir med harfi ile uzatarak telaffuz etmektir. Temel, *Kirâat ve Tecvid İstılahları*, 121; Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 143.

³² *iltikâ-i sâkineyn* iki sâkin harfin yan yana gelmesini ifade eder. Arapçada birincisi med harfi ikincisi *müdğam* harf

e. Gerek nakil³³ gerekse *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle vasl halinde arızı bir harekeyle müteharrik olan kelimelerde *ışmâm* caiz değildir. “فَقَدْ أُوتِيَّ”، “وَأَنْحَرَ إِنَّ”، “مَنْ إِسْتَبْرَقِيَّ”، “فَلْ أُوحِيَّ”، “فَقَدْ اسْتَهْرَيْتِي”، “وَأَنْذِرَ النَّاسَ”، “فَمُ اللَّيْلِ” gibi örnekler, nakil sebebiyle arızı hareke alan kelimelere misal olarak verilebilir. *İltikâ-i sâkineyn* sebebiyle arızı hareke alan kelimeler için ise “فَمُ اللَّيْلِ”، “عَصُوا الرَّسُولَ”، “اسْتَنْزُوا الصَّلَاةَ”، “مَنْ يَشَأْ اللَّهُ”، “لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ”، “وَلَقَدْ اسْتَهْرَيْتِي”، “وَأَنْذِرَ النَّاسَ” misallerinde de arızı hareke vardır. Zira “ذ” harfinin *kesrası* sonradan, tenvin eklendiği sırada ona arız olmuştur. Vakf halinde tenvin ortadan kalkınca “ذ” aslındaki *sükûn* haline dönmüştür. “هُؤْلَاءِ” kelimesindeki *kesra* ve “مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ” misallerindeki *zamme* arızı değildir. Her ne kadar *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle verilmiş olsa da bu hareketler kelimenin kendisinden olduğu için, vakf halinde bu *sâkin* kaybolup gitmez.³⁴

f. Vasl halinde *kesra* ile müteharrik olan kelimelerde *ışmam* ile vakf yapmak caiz değildir. Bu *kesranın* irap ya da mebnilik hareketi olması arasında bir fark yoktur. Bu nedenle “سَمِعَ سَمَوَاتٍ”، “هُؤْلَاءِ”، “أَفِيَّ”، “ارْجِعُونَ”، “فَارْهَبُونَ”، “مِنَ النَّاسِ”، “فِي النَّارِ”، “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ”، “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ”، “سَمِعَ سَمَوَاتٍ”، “هُؤْلَاءِ”، “أَفِيَّ”، “ارْجِعُونَ”، “فَارْهَبُونَ”، “مِنَ النَّاسِ”، “فِي النَّارِ”، “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ”، “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” gibi örneklerde *ışmâm* caiz değildir. Bu *kesra* kelimenin kendisinden olup atılan bir harften veya başka bir kelimedenden nakledilmiş olsa durum değişmez.³⁵

2.1.1.1.2. İsmâm Yapılabilen Yerler

Vasl halindeyken, başka bir kelimedenden nakledilmemiş veya *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle verilmemiş bir *zamme* ile müteharrik olan kelimelerde *ışmâm* yapılabilir. Bu durumda söz konusu *zamme* “مِنْ بَعْدُ”، “مِنْ قَبْلُ” gibi misallerindeki irap hareketi olabileceği gibi “عَدَابٌ عَظِيمٌ” ve “يَخْلُقُ”، “اللَّهُ الصَّمَدُ” misallerindeki irap hareketi de olabilir. Keza bu *zamme* Hamza'nın vakfına örnek teşkil eden “بِفَتْءٍ” ve “الْمَرْءُ” misallerindeki gibi kelimenin kendisinden atılan bir harften de nakledilmiş olabilir. Fakat bu *zamme* “فَلْ أُوحِيَّ” ve “مَنْ أُوتِيَّ” misallerindeki gibi başka bir kelimedenden nakledilmiş olursa veya “ت” ve “د”i *zamme* ile okuyanlar nezdinde “وَقَالَتْ أَخْرَجْ” ve “وَلَقَدْ اسْتَهْرَيْتِي” misallerindeki gibi *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle verilmiş olursa ya da “م”in *zammesiyle* okuyanlar nezdinde “وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ” ve “وَمِنْهُمْ الَّذِينَ”، “بِهِمُ الْأَسْبَابُ”، “عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ” misallerindeki *zamme* gibi olursa *ışmâm* caiz olmaz.³⁶

2.1.1.1.3. Zamir “ه”sında İsmâm

Zamir “ه”sında *ışmâm* ile harekeye işaret edilebilmesi hususunda kıraat âlimleri arasında farklı görüşler vardır. Eda ehli kıraat âlimlerinin çoğunluğu burada mutlak manada *ışmâm* yapılabileceği görüşünü benimserken; diğer bazı âlimler ise, hareketi arızı olduğu için zamir

olmadıkça iki *sâkin* harfin yan yana gelmesi caiz değildir. Yan yana gelme ihtimali ortaya çıktığında *sâkin* harflerden biri hafzedilerek *sâkin* harf teke indirilir. İzzeddîn Ebü'l-Meâlî Abdülvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî, *Tasrîfü'l-İzzî* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2013), 97-98.

³³ Kıraat ilminde *nakil*, hareketli hemzenin med elifine dönüşüp, hareketini kendisinden önceki harfe bırakmasıdır. Temel, *Kırâat ve Tecvid İstılahları*, 110.

³⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-âşr*, 2/91-92.

³⁵ Sözelimi Hamza'nın “تَبِينَ الْمَرْءُ”، “مِنْ شَيْءٍ”، “طَرَنَ السَّوَى”، “مِنْ سَوَى” gibi örneklerde vakfederken hafzettığı hemzelerin *kesrasının* bir önceki harfe nakledilmesiyle ortaya çıkan durumda *revm* yapılması caizdir. Fakat bu *kesra*, kelimenin kendisinde bulunan bir harften değil de “ارْجِعْ إِلَيْهِمْ” örneğinde olduğu gibi, başka bir kelimedenden nakledilen bir hareke olursa bu durumda *ışmâm* ve *revm* yapılmamakta sadece *sükûn* üzere vakf yapılabilir. Aynı şekilde bu *kesra*, “ت”nin *kesrasıyla* okunan “وَأَدَا رُحَّتِ الْأَرْضُ” örneğinde ve “ت”yi *kesra* okuyanlar nezdinde “وَقَالَتْ أَخْرَجْ” örneğinde olduğu gibi, başka bir kelimedeki *sâkin* harfin yol açtığı *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle verilmiş arızı bir *kesra* olursa da *ışmâm* ve *revm* caiz değildir. Aynı şekilde “حَبِيْبٌ” kelimesindeki *tenvin* gibi *sâkin* bir harfin eklenmesi neticesinde ortaya çıkan *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle verilmiş arızı bir *kesra* olursa da *ışmâm* ve *revm* caiz değildir. Buralarda sadece *sükûn* ile vakf yapılabilir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-âşr*, 2/92.

³⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-âşr*, 2/92.

“o”sında mutlak manada harekeye işaret yapılamayacağı görüşünü savunmaktadırlar. Her iki görüşün de iyi ve kabul edilebilir olduğunu belirten Dâni, diğer mebnî-i lâzım kelimelerde harekeye işaret edildiğini hatırlatarak, zamir “o”sında da *ismâm* ile harekeye işaret edilmesinin kural açısından daha uygun olduğunu söylemektedir. Diğer bazı muhakkik âlimler ise meseleyi daha tafsilatlı bir şekilde değerlendirmekte ve hafifletme prensibi gereği, zamir “o”sından önce “يَعْلَمُهُ” ve “وَأَمْرُهُ” misallerindeki gibi *zamme*; “خُدُوهُ” ve “لِيَرِضَوْهُ” misallerindeki gibi *sâkin* vâv “و”; “بِهِ” ve “بِرَبِّهِ” misallerindeki gibi *kesra* ve “فِيهِ”, “إِلَيْهِ” ve “عَلَيْهِ” misallerindeki gibi *sâkin* “ي” bulunduğu *ismâm* ile harekeye işaret yapılamayacağını söylemektedirler. Zira bu âlimler söz konusu misallerde *zammeden* veya “و”dan *zammeye* veya *zammeye* işarete yönelmenin; aynı şekilde *kesradan* veya “ي”dan *kesraya* veya *kesraya* işarete yönelmenin telaffuzu zorlaştıracağını düşünmektedirler. Bu âlimler söz konusu örneklerin dışında kalan ve telaffuzda ağırlık oluşturmayan “مُنْهُ”, “عَنْهُ”, “وَأَجْتَبَاهُ”, “وَهَدَاهُ”, “أَنْ يَعْلمَهُ”, ve “لَنْ تُخْلَفَهُ” gibi misallerde; İbn Kesîr Ebû Amr, İbn Âmir ve Yakub’un kıraatlerine göre “أَرْجِنُهُ” kelimesinde ve Hafsın okuyuşuna göre “وَيَنْقَهُ” kelimesinde asıl harekeyi muhafaza etmek için *ismâm* ile harekeye işaret edilebileceğini söylemektedirler. Mekki b. Ebû Tâlib, Ebû Abdullâh b. Şüreyh, Ebû'l-Alâ el-Hemedânî ve Ebû'l-Hasan el-Husarî'nin benimsediği; Şâtıbî ve Dâni'nin de işaret ettiği bu görüş İbnü'l-Cezerî'nin de tercihidir.³⁷

2.1.1.1.4. İsmâmın Faydası

Vakf halinde *ismâm* ile işaretin faydası, üzerinde vakf yapılan harfin vasl halindeki harekesini beyan etmektir. Böylece gören fakat işitemeyen bir kimseye, üzerinde vakf yapılan harfin vasl halinde nasıl olduğu beyan edilmiş olmaktadır. Böyle bir gerekçe, kârînin huzurunda onu dinleyen bir kimsenin olması durumunda, *ismâm*ın yerinde bir uygulama olduğunu göstermektedir. Kur'ân okuyan kişinin huzurunda bir kimse yoksa kârînin kendi kendine işaret etmeye ihtiyacı olmadığı için, *ismâm* yapmaya da gerek kalmayacaktır. Kârînin huzurunda biri olduğunda ise o kişi için hareke beyanı gerçekleşmiş olur. Eğer huzurda bulunan kişi hafzedilen asıl harekeyi zaten biliyorsa o zaman *ismâm* ile kârînin yaptığı işin sahih olduğunu bilmiş olur. Eğer bu kişi hâlihazırda asıl harekeyi bilmiyorsa o zaman üzerinde vakf yapılan harfin vasl halindeki harekesini öğrenmiş olur. Eğer kârî bir öğrenci ise yaptığı *ismâm*la hocasının huzurunda ya uygulamayı doğru yaptığı ortaya çıkacak ve hocası onu onaylayacaktır, ya da hata yaptığı ortaya çıkacak ve hocası ona doğrusunu öğretecektir. Gerçekten de bu ilimde mübtedî seviyesinde olan veya hocasından işaret yoluyla asıl harekeleri öğrenmemiş birçok kişinin “وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ” ve “وَإِنِّي” ayetlerinde vakf gereği hafzedilen irap harekelerini ayırt edemedikleri ve karıştırdıkları görülmektedir. Zira bu kimseler söz konusu ayetleri genellikle *sükûn* üzere vakf ederek okumaya alıştıklarından “فَقِيرٌ” ve “عَلِيمٌ” kelimelerini vasl halinde nasıl okuyacaklarını, raf ile mi yoksa cer ile mi okumaları gerektiğini bilememektedirler. Bu nedenle kıraat hocalarının birçoğu öğrencilerinden bu kelimeleri *ismâm* veya *revm* ile harekeye işaret ederek okumalarını isterken, bazıları da son harekelerin muhafazası için bu ayetlerin vasl ile okunmasını istemektedirler.³⁸

2.1.1.2. Vakf Dışında Hafzedilen Zammeyi İsmâm

Arap dilinde vakf hali dışında da harekeler hafzedilebilmektedir. Asli hareke olan *zammenin* hafzedildiği bazı örneklerde asli *zammeye* işaret etmek için *ismâm* yapıldığı

³⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-âşr*, 2/92-93.

³⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-âşr*, 2/93.

görülmektedir. Kıraat kaynaklarında vakf hali dışında *zammesi* hazfedilen ve asli *zammeye* işaret için *ışmâm* yapılan iki örnek karşımıza çıkmaktadır.

2.1.1.2.1. İdgâm Sebebiyle Hazfedilen Zammeyi İshmâm

Kıraat ilminde *idgam* bahsi, *idgam-ı kebîr* ve *idgam-ı sağîr* olmak üzere iki ana başlık altında incelenir.³⁹ Aralarında *misliyet*, *tecânüs* ve *tekârüb* gibi ilişkiler bulunması sebebiyle birbirine *idgam* olan iki harften *müdgam* olanın *sâkin*, *müdgam fih* olanın ise harekeli olduğu *idgam-ı sağîr* örneklerinde *idgam* sebebiyle hazfedilmiş bir hareke olmadığı için kendisine işaret edilecek asli bir harekeden de söz edilemez. Fakat hem *müdgam* olan harfin hem de *müdgam fih* olanın harekeli olduğu *idgam-ı kebîr* örneklerinde birinci harf olan *müdgamın* harekesi *idgam* yapmak için hazfedilmiş olduğundan işaret edilecek asli bir hareke mevcuttur.⁴⁰ *İdgam-ı kebîr* uygulaması Ebû Amr kıraatiyle özdeşleşmiştir. Kıraat kaynaklarında onun birinci harfi merfû ve mecrûr olan *idgam-ı kebîr* örneklerinde harekeye işaret ettiği kaydedilmektedir.⁴¹ Bu işaret bazı âlimlerce *revm* olarak, diğerlerine göre de *ışmâm* olarak değerlendirilmiştir.⁴² Onun meşhur ravilerinden nakledilmeyen bu kıraat vecihleri bir kenara bırakılacak olursa, kıraat kaynaklarında *idgam* sebebiyle hazfedilen *zammeye* yapılan *ışmâm* uygulamasının meşhur sahîh bir kıraat olarak, sadece Yûsuf Sûresi 12/11. ayette geçen “لَا تَأْتَمَّتْ” ibaresinin okunuşunda karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Sarih *idgam* yapmakla birlikte fiilin harekesine işaret etmek için dudakları yumuktan ibaret bir uygulama olarak ifade edilen bu *ışmâm*, vakf halinde yapılan *ışmâma* benzetilmektedir.⁴³ Kırâât-ı aşere içerisinde söz konusu ibarenin Ebû Cafer tarafından *ışmâm* ve *revm* yapılmaksızın sadece *idgam* ile şeddeli ve *fethalı* bir “و” olarak okunduğu, diğer kıraat imamları tarafından ise *idgamla* birlikte harekeye işaret edilerek okunduğu nakledilmektedir.⁴⁴ Dâni buradaki işâreti “nûn”un *zammeye ışmâmı* olarak ifade etse de bu *ışmâmın* hakikatte dudak ile değil hareke ile yapılan ihfâ⁴⁵ uygulaması olduğunu, bu nedenle de burada *idgam* gerçekleşmeyeceğini, zira “nûn”a verilen zayıf harekenin onu *sâkin* bir harf olmaktan çıkardığını, bunun da *idgama* engel olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Kıraat ilmi kaynaklarında ihfâ kavramının bazen *revm* veya *ihtilâs* kavramları yerine kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁷ Ancak Dâni'nin ihfâyı hangi kavramın yerine kullandığı net değildir. Bununla birlikte Dâni'nin buradaki ihfâ ile *revmi* kastettiği yönünde yorumlar mevcuttur.⁴⁸ Buna göre *revmde* hareke tamamen *sâkin* kılınmayıp sadece sesi biraz zayıflatıldığı için, *revmin* sahih *idgamla* birlikte icra edilmesi mümkün görülmediğinden Dâni'nin bu yaklaşımı eleştirilmiştir.⁴⁹ Zira bu kelimeye dair nakledilen her iki sahîh kıraate göre

³⁹ Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer*, 1/109-128.

⁴⁰ *Müdgam* olan harfte *ışmâm* ve *revm* yapılıp yapılmayacağı kıraat kaynaklarında incelenen bir konudur. Kimi kaynaklarda bu konunun müstakil bir başlık altında ele alındığı görülür. Asıl olan, harekeye işareti terk etmek olsa da; *müdgam* harf *mazmûm* olduğunda hem *revm* hem de *ışmâm* ile *meksûr* olduğunda ise sadece *revm* ile harekeye işaret edilebileceği genel bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer*, 1/125.

⁴¹ Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2010), 122.

⁴² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, 1/232-233.

⁴³ Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 4/159.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, 1/238.

⁴⁵ Kıraat ilminde harekenin ihfâsı anlamına gelen “ihfâü'l-hareke” tabiri vasl halinde harekenin bir kısmını telaffuz etmekten ibaret bir uygulamadır. Bu uygulamada harekenin sesinin üçte biri hazfedilip üçte ikisi telaffuz edilir. Bu manada ihfânın ihtilâs ile eş anlamlı olduğu söylenmektedir. Yaygın kullanıma göre âlimlerin *revm* sözcüğü ile de bu ihfâyı kastettikleri belirtilmektedir. Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 32.

⁴⁶ Dâni, *et-Teyisr fi'l-kirâati's-seb'*, 104.

⁴⁷ Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 32.

⁴⁸ Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer*, 2/141.

⁴⁹ Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî ed-Dimeşki Ebû Şâme, *İbrâzu'l-Me'ânî min Hırzi'l-Emânî*, thk. İbrahim Atve Avz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 532; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, 1/238.

de kelimenin *idgam* ile okunması esastır. İbnü'l-Cezerî'nin de aralarında bulunduğu diğer âlimler ise "nûn" harfinde yapılan bu işareti *ışmâm* olarak değerlendirmişlerdir. Bu âlimler buradaki *ışmâmı idgam* yapıldıktan sonra dudaklarla zammeye işaret edilmesi şeklinde uygulamışlardır. İbnü'l-Cezerî kıraat kaynaklarında bunun hilafına delalet edecek bir ibareye rastlamadığını belirtirken İsfahânî'nin de bahsettiği bu izahı gerek *idgamın* hakikatine uygunluk ve gerekse resm-i mushafa ittiba açısından tercihe şayan bulmaktadır.⁵⁰ Buna göre söz konusu ibare, "م" in *fethası*, birinci "ن" un ikinci "ن" a *idgamı* ve *müdgam* olan birinci "ن" un irabı olan *zammeye ışmâm* ile işaret edilerek okunmaktadır.⁵¹

Buradaki *ışmâmı* Ebû Ali el-Fârisî şöyle izah etmektedir: *müdgam* olan harf, üzerinde vakf yapılan harf mesabesinde. Zira her ikisi de *sâkin* kılınmıştır. Bu itibarla Araplar, üzerinde vakf yapılan harfin vakftan önceki *zammesine ışmâm* ile işaret ettikleri gibi, "لَا تَأْمَأُ" ibaresinde *müdgâm* olan harfin asıl harekesi olan *zammeye* de *ışmâm* ile işaret etmişlerdir. Ancak bu işaret lafız/telaffuz seviyesine çıkan bir ses değil, sadece uzvun bu sesi çıkarmaya hazır bir konuma getirilmesinden ibarettir. Bu işlem ile hazırlık yapılan sese dair muhataba bir bildirim yapılmış olur. *Müdgam*daki *sükûn*un vakf halindeki *sükûn* mesabesinde olduğuna dair delil ise şudur: hemze kendisiyle ibtidâ yapıldığında hafifletilmediği gibi, kendisinden önce *sâkin* bir harf bulunduğu da "beyne beyne"⁵² ile hafifletilmeyip hafzedilmektedir. Çünkü tahfif *sâkine* yakınlaştıran bir uygulamadır. *Sâkin* harf ile ibtida yapılamadığı gibi *sâkine* yaklaştırılan bir harf ile de ibtida yapılamaz. Şayet burada harekeyi *ışmâm* değil de *revm* yapılacak olsa bu, *idgamla* birlikte caiz değildir. Çünkü harekeyi *revm*, her ne kadar sesi zayıf da olsa, bir harekedir. *İdgamda* ise *müdgam* harfin *sâkin* olması esastır. Ama *idgamla* birlikte *ışmâm* yapılabilir. Zira *ışmâm*da ses yoktur.⁵³

2.1.1.2.2. Lehçesel Olarak Hafzedilen Zammeyi İsmâm

Arap dilinde bazen lehçesel farklılıklarla izah edilen hareke hazfları görülmektedir. Bu şekilde hafzedilen hareke *zamme* ise *ışmâm* ile bu *zammeye* işaret edilebilmektedir. Telaffuz olmaksızın sadece dudakları yumuktan ibaret bir uygulama olarak ifade edilen⁵⁴ bu *ışmâm*, hareketin hafzedilme gerekçesi bir kenara bırakılırsa uygulama olarak yukarda bahsi geçen *ışmâm* örnekleriyle örtüşmektedir. Kıraat kaynaklarında bu tür bir *ışmâm*, Kehf 18/2. ayette geçen "من لئنه" ve Kehf 18/45. ayette geçen "من لئني" ibarelerinin okunuşunda karşımıza çıkmaktadır. İlk ibareyi Ebû Bekir Şube, "د" in *sâkin* kılınarak *zammeye ışmâmı* ile "لئني" şeklinde okumuştur. Diğer kıraat imamları "لئنه" şeklinde, İbn Kesîr ise "لئنه" şeklinde okumuşlardır.⁵⁵ İkinci ibare ise Nâfi ve Ebû Cafer tarafından "لئني" şeklinde okunmuştur. Ebû Bekir Şube "د" i *sâkin* kılarak *zammeye ışmâm* ile "لئني" şeklinde okurken diğer kıraat imamları ise "لئني" şeklinde okumuşlardır.⁵⁶ Konumuz *ışmâm* olduğu için biz daha ziyade "د" harfinin okunuşuna dair kaynaklarda yapılan açıklamalara odaklanacağız.

"د" i *sâkin* kılanların hücceti, bunun bazı Arapların lehçesi olmasıdır. Araplardan bir kısmı

⁵⁰ Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer*, 2/141.

⁵¹ Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce fî 'ileli'l-kırâati's-seb'a*, thk. Muhammed İbrâhîm Sünbül vd. (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 2009), 2/147.

⁵² "imâle-i suğrâ", "taklîl" ve "beyne'l-lafzateyn" olarak da ifade edilen kıraat terimi. Bk. 24. Dipnot.

⁵³ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce fî 'ileli'l-kırâati's-seb'a*, 2/1148.

⁵⁴ el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 4/432.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*, 2/232.

⁵⁶ Abdulfettâh el-Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira fî'l-kırâati'l-aşri'l-mutevâtira min tarîkayi's-Şâtibiyye ve'd-Dürrâ*, thk. Ahmed İnâye (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2005), 199.

“د”i *sâkin* kılarken bazıları “د”in harekesini “و”a naklederek “لذُنْ” şeklinde ve *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle “ن”u *kesra* ile harekeleyerek “لذُنْ” şeklinde telaffuz etmektedirler. Bazıları ise *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyle “د”i “و”ın harekesine tabi kılmak suretiyle *fethalayar*ak “لذُنْ” şeklinde telaffuz etmektedirler. Buradaki *ışmâm*ın gerekçesi ise “د”in hazfedilen harekesinin *zamme* olduğuna işaret etmektir. Bu *ışmâm* işitilen bir sesle olmayıp, vakf edilen merfû kelimelerde olduğu gibi, sadece dudakları yumuktan ibarettir. Zira *sâkin* harflerde yapılan hiçbir *ışmâm*da ses işitilmemektedir. Buna mukabil “سِيءٌ، حَيْلٌ، قَيْلٌ” gibi harekeli harflerde yapılan bütün *ışmâmlarda* ise işitilen bir ses mevcuttur. Bu örnek bağlamında “ن”un *kesralanarak* “لذِيهِي” şeklinde söylenmesi ise “د”in *sâkin* kılınmasıyla ortaya çıkan *iltikâ-i sâkineyn* sebebiyledir. Bundan dolayı “ن” *kesralanınca*, ona bitişik olduğu için “و” da *kesralanmıştır*. “و”dan önce *sâkin* bir harf olmadığı için de “و” aslı olduğu üzere “ي” ile sıla yapılarak okunmuştur.⁵⁷

Zammesi hazfedilen *sâkin* harfte yapılan bu üç *ışmâm* çeşidi ile ilgili veriler incelendiğinde bu *ışmâm*ın sonraki başlıklarda işleyeceğimiz diğer *ışmâm* çeşitlerinden ayrılan temel bazı karakteristik özelliklere sahip olduğu görülmektedir:

- Bu *ışmâm*, *sâkin* harflerde yapılmakta harekeli harflerde yapılmamaktadır.
- ışmâm* yapılan harfteki *sükûn* arızî bir *sükûn* olup lâzımî *sükûn* ile *sâkin* olan harflerde bu *ışmâm* yapılmamaktadır.
- Harekesi bir şekilde hazfedilmiş olan ve arızî *sükûn*la *sâkin* olan bu harfin aslî harekesinin *zamme* olması gereklidir. Binaenaleyh, asli hareke olarak *fetha* veya *kesraya* sahip harflerde *ışmâm* yapılmamaktadır.
- Bu *ışmâm* sessiz icra edilen bir uygulamadır. Burada *zammeye* işaret etmek için sadece dudakların ileriye doğru sessizce yumulması söz konusudur. Dolayısıyla bu *ışmâm* işitilen bir uygulama olmayıp sadece gözle fark edilen bir uygulamadır.
- Son olarak bu *ışmâm*ın yapılmasındaki temel gaye; vakf, *idgam* ve lehçesel faktörlerle hazfedilmiş olan bu aslî *zammeye ışmâm* ile işaret edilmesidir.

Kapsamında birçok cüzî uygulama alanı barındıran küllî bir kaideye sahip olması hasebiyle bu *ışmâm* kıraat ilminde usule dair farklılıklar kategorisinde değerlendirilmektedir.

2.1.2. Değişen Zammeyi ışmâm

Bu *ışmâm*da önceki başlıklarda olduğu gibi hazfedilmiş bir hareke yoktur. Aksine kalb ve i'lâl gibi bir takım sebeplerle değişmiş bir hareke söz konusudur. Öncekilerin aksine bu *ışmâm* harekeli bir harfte icra edilen sesli bir uygulama olup, *zamme* ile *kesra* arası bir ses ile *zammeyi* telaffuz etmekten ibarettir.⁵⁸ Böylece *kesraya* dönüşen *zammeye* işaret edilmiş olmaktadır. Bu *ışmâm* türü kaynaklarda “قَيْلٌ” ve kardeşleri olarak bilinen altı fiilin (سِيءٌ، سَيْئَةٌ، سَيْقٌ، حَيْلٌ، جِيءٌ، قَيْلٌ، غَيْضٌ) okunuşuyla ilgili ihtilaf çerçevesinde ele alınmaktadır.⁵⁹

Kıraat kaynaklarında bu fiillerin biri *ışmâm* diğeri halis *kesra* olmak üzere iki şekilde okunduğu belirtilmektedir. Kisâî, Hişâm ve Ruveys bu fiillerin tamamında birinci harflerin *kesrasına* *zammeyi ışmâm* ederek okumuşlardır. İbn Zekvân sadece üç fiilde (سِيءٌ، سَيْئَةٌ، سَيْقٌ، حَيْلٌ) *ışmâm* ile okurken Nâfi ve Ebû Cafer ise sadece “سِيءٌ، سَيْئَةٌ” kelimesinde *ışmâm* ile okumuştur. Diğer

⁵⁷ Mekki b. Ebî Talib, *el-Kesf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb'* ve 'ilelihâ ve hucecihâ, 2/54.

⁵⁸ el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 1/118.

⁵⁹ Mekki b. Ebî Talib, *el-Kesf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb'* ve 'ilelihâ ve hucecihâ, 1/229; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, 2/156.

kıraat imamı ise ilk harfin *kesrasını* olduğu gibi halis *kesra* ile okumuşlardır.⁶⁰

İhticâc kaynaklarında bu fiillerde *ismâm* yapanların hücetlerinden bahsedilmektedir. Ecvef sülâsî mücerred olan bu fiillerin ortak özelliği “ayne’l-fiil”lerinin aslında “vâv” veya “yâ” olmasıdır. Bu fiillerden dördünün (قِيلَ، سِيَقٌ، جِيلٌ، قِيلَ) aslı “vâv”lı, diğer ikisi (جِيءَ، غِيضٌ) de “yâ”lıdır. Bu fiiller meçhul kalıba sokulurken başlangıçta ilk harfleri *zammelidir* (قَوْلٌ، سُؤْيٌ، سُؤْنَتْ،) (سُوقٌ، حَوْلٌ، غِيضٌ، جِيءَ). Sonrasında birtakım değişikliklere maruz kalmışlardır. Arapçada “vâv”ın ve “yâ”nın *kesra* ile harekelenmesi dile ağır geldiği için öncelikle “vâv”ın ve “yâ”nın esre olan harekesi bir önceki harfe nakledilerek *sâkin* kılınmış ve böylece “vâv” ve “yâ” *kesradan* kurtarılmıştır (قَوْلٌ، سُؤْيٌ، سُؤْنَتْ،) (سُوقٌ، حَوْلٌ، غِيضٌ، جِيءَ). Ayrıca bunlardan “vâv”lı olan fiillerde makablinin *kesrasından* dolayı “vâv” “yâ”ya kalbedilmiş/dönüştürülmüş (قِيلَ، سِيَقٌ، جِيلٌ، غِيضٌ، جِيءَ) ve böylece telaffuzda kolaylık sağlanmıştır. Zira *kesra* harekeden “vâv”a intikal telaffuz açısından zordur. Bu kelimelerde *ismâm* yapanlar bu kelimelerin ilk harflerinin aslında *zamme* olduğunu beyan etmek istemektedirler. Bu, “رَمَى” ve “قَضَى” gibi kelimelerde “elif”in aslında “yâ” olduğunu beyan etmek için “elif”in “yâ”ya *imâle* ile okunması gibi bir durumdur. Kelimelerin aslına delalet eden hususları sözlerinde muhafaza etme çabası Arapların dil kullanımlarında göze çarpan bir husustur. Meçhul kalıba sokulmuş bu fiillerde *ismâm* yapanlar da bu fiillerin malum olmayıp meçhul olduğuna delalet edecek bazı hususiyetleri kelimenin telaffuzunda bırakmak istemişlerdir.⁶¹ Kıraat ilminde sadece bu fiiller gündeme getirilse de bu işlemlerin “ayne’l-fiil”i “vâv” olan bütün ecvef sülâsî mücerred fiillerde geçerli bir sarf kuralı olarak Arap dilinde uygulandığı görülmektedir.

Bu fiillerin ilk harfini halis *kesra* ile okuyanlar ise illet harfleri sebebiyle kelimelerin geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümü olduğu gibi yansıtmışlardır. Bu da “رَمَى” ve “قَضَى” gibi kelimelerde “elif”i “yâ”ya *imâle* ile değil de illet harfinden kaynaklanan dönüşümün gerektirdiği hal üzere “feth” ile “elif” olarak okumaya benzer bir durumdur.⁶²

Arapların kelimedede asıl olan harekeyi beyan etmek için bazı yollara başvurdukları bilinmekle birlikte bazı durumlarda asıl harekeye işaretleri terk ettikleri de görülmektedir. Söz gelimi “يَقُولُ” ve “يَقُومُ” gibi kelimelerde “و”ın asıl harekesi olan *zamme* makabline nakledilerek “و” *sâkin* kılınmış olmasına rağmen Araplar ittifakla bu kelimelerde “و”ın asıl harekesine işaretleri terk etmişlerdir. Aynı şekilde “يَبِيعُ” ve “يَكِيلُ” gibi kelimelerde “ي”nin asıl harekesi olan *kesra* makabline nakledilerek “ي” *sâkin* kılınmış olmasına rağmen Araplar ittifakla bu kelimelerde de “ي”in asıl harekesi olan *kesraya* işaretleri terk etmişlerdir. Ancak bu örneklerdeki durum *ismâma* konu olan fiillerdeki durumdan farklıdır. Zira “يَقُولُ” ve “يَقُومُ” gibi kelimelerde “و”ın asıl harekesi olan *zamme* “ق” harfinde; “يَبِيعُ” ve “يَكِيلُ” gibi kelimelerde de “ي”nin asıl harekesi olan *kesra* “ب” ve “ك” harflerinde varlığını sürdürmektedir. Hareke hafzedilmeyip kelimedede baki kaldığı için ona işaret etmeye de ihtiyaç yoktur. Çünkü harekeye işaret, ancak kelimededen hafzedilen harekeye yapılmaktadır. İsmâma konu olan fiillerde ise ilk harfin asıl harekesi olan *zamme* hafzedildiği için bu harekeye *ismâma*la işaret edilebilmektedir.⁶³

Bu fiillerin bir kısmında *ismâm* yaptığı halde diğer bir kısmında yapmayan kıraat imamı nakledilen vecihlerin hepsine göre okuyarak kıraatlerinde her iki lehçeyi de birleştirmişlerdir. Zira bu fiillerin okunuşuna dair zikredilen her iki kullanım da Arap dilinde yaygın olarak

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*, 2/156.

⁶¹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kırââti's-seb'a*, 20-21; Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce fi 'ileli'l-kırââti's-seb'a*, 1/224; Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/229-30.

⁶² Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/230.

⁶³ Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/230-231.

kullanılan meşhur uygulamalardır.⁶⁴

Kıraat âlimleri bu fiillerde *işmâm* ile yapılan işaretin mahiyetine dair bazı sorulara cevap aramışlardır? Bu, İşitilebilen bir işaret midir, yoksa işitilemez mi? Görülebilen bir işaret midir, yoksa görülemez mi? Üzerinde harekeye işaret edilen harfin *mazmûm* ya da *meksûr* olduğu yönünde bir hükümde bulunulabilir mi? Mekkî bu fiillerin ilk harflerinde *zammeye* yapılan işaretin harfin kendisinde işitilebildiğini ve görülebildiğini belirtmektedir. İlk harf *meksûr*dur, fakat bu *kesrayla* birlikte ona karışık vaziyette *zammeye* işaret vardır. *İşmâm* yapılan harf imâle yapılan harekeli harfe benzer. İmâle yapılan harfte de işaret hem görülür hem de işitilir. İmâle yapılan harf *fethalıdır*, fakat bu *fethayla* birlikte ona karışık vaziyette *kesraya* işaret vardır. Bu işaret imâleye sebep olan “ı”ın “ي”ya yaklaştırılması için yapılmaktadır. İmâle yapılan “ı”ın imâle halinde “ي”ya yaklaştırılması işitilen ve görülen bir şeydir. Fakat bu işaret bir hareke de değildir. *İşmâm* yapılan bu fiillerde de ilk harfler *mazmûm* değil *meksûr*dur. Sadece onun *kesrasına* işitilecek tarzda bir miktar *zamme* karıştırılmıştır. İmâle yapılan harfin hükmü de *meftûh* olmakla birlikte onun *fethasına* işitilecek tarzda bir miktar *kesra* karıştırılmıştır. Sîbeveyhi gibi âlimler bu fiillerde *zammeye* yapılan işareti imâle yapılan harfteki işarete benzettirmektedirler. Eğer böyle değil de bu fiillerin ilk harfleri *mazmûm* olsaydı ya da *zammenin* ağır bastığı bir telaffuza sahip olsaydı o zaman bu fiillerdeki “yâ”ların tekrar “vâv” harfine dönüşmesi gerekirdi. Çünkü Arap dilinde mâkabli *mazmûm* olan sâkin bir “ي” ile karşılaşmak mümkün değildir. Şayet ilk harfler *meksûr* olmasaydı bu fiillerde “ي” harfi bulunmazdı. Buna delalet eden bir husus da bazı Arapların bu fiillerdeki ilk harfi meçhul fiillerde gerekli olduğu üzere *mazmûm* olarak bırakmalarındır. Ancak onlar bunu yaptıklarında bütün fiilleri “و”lı olarak “سُوقٌ ، حَوْلٌ ، قَوْلٌ” şeklinde telaffuz etmektedirler.⁶⁵

Mekkî b. Ebû Tâlib imâleye konu olan yerlerde imâle ile okumak yerine feth ile okumayı tercih ettiği gibi, ona göre bu fiillerde de *işmâm* ile değil *kesra* ile okumak evladır. Yukarda bahsi geçen kıraat imamları dışında Hasan-ı Basrî, Yahyâ b. Ya‘mer ve A‘meş de bu fiillerde *işmâm* ile okumuş; A‘rac, Ebû Ca‘fer Yezîd, Şeybe, Eyyûb, İsâ, Şibl ve Mekke ehli ise *kesra* ile okumuşlardır. Ayrıca Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim ve Ebû Tâhir’in tercihleri de bu yöndedir. Ebû Tâhir *kesra* ile okumayı Arapların sünneti olarak nitelemiştir. Ebû Hâtim ise *kesra* ile okuyuşun kıraat-ı âmme olduğunu; lehçeler arasında en yaygın, dile en hafif, nahiv kuralları açısından en iyi kullanım olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Bu fiillerin bazı mastarlarında karşılaşılan benzer lafızlarda ise *işmâm* ile *zammeye* işaret kesinlikle caiz değildir. Bu nedenle “مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا”، “قِيلُهُ يَا رَبِّ”، “إِلَّا قِيلًا سَلَامًا”، “وَأَقْوَمُ قِيلًا” ayetlerde geçen “قِيل” kelimelerinde *işmâm* yapılmaz. Bu kelime mastar olduğu ve ilk harfinin aslında *zamme* bulunmadığı için *kesra* ile okunması gereklidir.⁶⁷

Bu başlık altında incelediğimiz *işmâm* çeşidiyle ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak, bu *işmâm*ın da temel karakteristik özellikleri bulunduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle bu *işmâm*ın konusu hazfedilmiş bir hareke değil; aksine birtakım sebeplerle değişmiş bir harekedir. Bu durumda *işmâm* harekeli bir harfte icra edilmektedir. Bu *işmâm*ın önceki örneklerden ayrılan farklı bir yönü de öncekilerin aksine bunun sesli bir uygulama olmasıdır. Altında birçok cüzi unsur barındıran küllî bir kaideye sahip olması hasebiyle bu *işmâm* çeşidi de usule dair kıraat farklılıkları kategorisinde değerlendirilmektedir.

⁶⁴ Mekkî b. Ebî Talib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/231.

⁶⁵ Mekkî b. Ebî Talib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/231-232.

⁶⁶ Mekkî b. Ebî Talib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/232.

⁶⁷ Mekkî b. Ebî Talib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/232.

2.2. Konusu Harf Olan İştâm

Kıraat ilminde hareke ile ilgili olan *ışmâm* uygulamaları yanında harflerin telaffuzuyla alakalı *ışmâm* uygulamaları da mevcuttur. Harfin harfe *ışmâm* olarak ifade edebileceğimiz bu *ışmâm* türü genel manada iki harften birine diğerinden bir şeyler karıştırmak şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁸ Sesli olarak ifa edilen bir uygulama olan bu *ışmâm* kıraat ilminde sadece “sâd”(ص) harfinin telaffuzunda görülmekte olup bazı kelimeler bağlamında gündeme gelmektedir. Bu başlık altında inceleyeceğimiz bütün örneklerde “sâd” harfinin “zây” (ز) harfine *ışmamı* söz konusudur. Fakat kelimelerin okunuşlarıyla ilgili olarak dile getirilen ihticâc argümanlarındaki farklılaşmayı dikkate alarak bu *ışmâm*ı iki başlık altında inceleyeceğiz.

2.2.1. “Tâ” (ط) İle Aynı Kelimede Bulunan “Sâd”ın (ص) “Zây”e (ز) İştâmı

Harfin harfe *ışmâm*ına konu olan kelimelerden birisi “الصِّرَاطُ” ve “صِرَاطُ” kelimeleridir. Kıraat kaynaklarında genellikle Fâtiha sûresi 6 ve 7. ayetlerde geçen örnekleri bağlamında ele alınmakla birlikte, Kur’ân’da geçen bütün örnekleri hakkında genel bir perspektif sunulmaktadır. Söz konusu kelimelerdeki “ص”ın telaffuzuna dair üç mütevâtir kıraat vardır:

- Birincisi “صِرَاطُ” şeklinde “sîn” (س) ile okunmasıdır. İbn Kesîr’in râvisi Kunbul ve Ya’kûb’un râvisi Ruveys, Kur’ân-ı Kerîm’in neresinde olursa olsun her iki kelimeyi de “س” ile “صِرَاطُ” ve “الصِّرَاطُ” şeklinde okumuşlardır.
- İkincisi “ص”ın “ز”e *ışmâm* ile okunmasıdır. Hamza’nın râvisi Halef her nerede gelirse bu kelimeleri “ص”ı “ز”e *ışmâm* ile okumuştur. Hamza’nın diğer râvisi Hallâd ise sadece “الصِّرَاطُ” kelimesinde *ışmâm* ile okumuştur.
- Üçüncüsü de diğer kıraat imamlarının okuyuşudur. Onlar Kur’ân’ın tamamında bu kelimeleri “صِرَاطُ” şeklinde “ص” ile okumuşlardır.⁶⁹

İhticâc kaynaklarında bu üç okuyuşun dilsel temellerinden bahsedilmektedir. Bu kelimeleri “صِرَاطُ” şeklinde “س” ile okuyanlara göre kelimenin aslı “س” iledir. Esas olarak, itibar edilecek geçerli bir sebep yok ise, asıl olan formdan ayrılıp asıl olmayana intikal edilmez. Bu şekilde okuyanlar kelimenin asıl formu ile okumaktadırlar.⁷⁰

Bu kelimeleri “صِرَاطُ” şeklinde “ص” ile okuyanlara göre kelimenin aslı “س” ile olsa da Mushafların tamamında “ص” ile yazılmıştır.⁷¹ “س” harfinin telaffuzunu “ط”ya yaklaştırmak için “ص” şeklinde yazıldığı ifade edilmektedir.⁷² Bu şekilde okuyanlar da kelimenin resm-i mushaftaki formunu esas almaktadırlar. Mushafın yazısına ek olarak Araplar arasında bu kelimenin “س” yerine “ص” ile kullanılıyor olması da önemli bir etken olarak gözükmektedir. Zira “س” ve “ص” harflerinin mahreçleri aynıdır ve aynı mahrece sahip harflerin birbirini etkilemesi Arap dilinde normal bir durumdur. Bu doğrultuda “س” harfi “غ”, “ق”, “ط”, “خ”, gibi istilâ sıfatı taşıyan harflerle aynı kelimedede geldiğinde bu harflerin etkisiyle istilâ sıfatlı “ص”a *ibdâl* olması da Arap dilinde görülen bir olgudur. “صقعة مصدغة”, “الصقور السقر”, “مسدغة امصدغة”, “سلخ اصلح”, “مسيطر امصيطر”, “بسطة ابصطة”, ve “اصبع اسبع” gibi kelimelerin farklı kullanımlarında bu durum açık bir şekilde görülmektedir.⁷³ İstilâ

⁶⁸ el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 4/159.

⁶⁹ Abdulfettah Pâlûvî, *Zübdetü'l-İrfân* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.), 7; Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira*, 15.

⁷⁰ Ebû Zûr'a Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetü'l-kirâât*, thk. Sa'îd el-Afgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 80; İbn Hâleveyh, *el-Hücce fî'l-kirâati's-seb'a*, 13; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Kitâbu me'âni'l-kirâât*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 28.

⁷¹ İbn Zencele, *Hüccetü'l-kirâât*, 80.

⁷² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fî'l-kirâât*, 107.

⁷³ Ezherî, *Kitâbu me'âni'l-kirâât*, 28; el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 1/78-79.

sıfatı taşıyan harflerin istifâl sıfatı taşıyan harflerle, cehr sıfatı taşıyan harflerin de hems sıfatı taşıyan harflerle aynı kelimedede bulunması Arap dilinde ağır kabul edilmektedir. Bu durum iki harften birinin dönüştürülerek yumuşatılmasını gerektirmektedir. Arap dilinde dönüşüm zayıf olan harfin güçlü olana benzemesi şeklinde cereyan eder.⁷⁴ Sahip olduğu sıfatlar gereği “ط” “س” dan daha zayıftır. Dilin hareketini kolaylaştırmak ve dilde hafiflik sağlamak için istifâl sıfatlı “س” istilâ sıfatlı “ص”a dönüştürülerek istifâl sıfatlı “ط”ya yaklaştırılmaktadır.⁷⁵ Kaynaklarda “ط” ile bir arada bulunan “س”in “ص”a dönüşümünde bu üç harfin sahip olduğu ortak ve zıt sıfatlara vurgu yapılmaktadır.⁷⁶ Bu veriler ışığında söz konusu dönüşüm şöyle izah edilebilir: “س” ile “ط”, ismât sıfatında ortak olmaları dışında diğer bütün sıfatlarda birbirine zıttır. Hems, rihvet, istifâle ve infitâh gibi zayıf sıfatlara sahip “س”e mukabil; “ط” cehr, şiddet, istilâ, itbâk ve kalkale gibi kuvvetli sıfatlara sahiptir. Kuvvetli harf, doğası gereği, telaffuzda zayıf harfi etkileyerek kendine yakın bir telaffuza yaklaştırmaktadır. Zayıf harfin kuvvetli harfe doğru yaklaştırılması Arapların ibdâl konusunda benimsedikleri bir usuldür.⁷⁷ Her iki harfle de ortak vasıfları bulunan “ص” bu iki harf arasında uzlaştırıcı ve zıtlığı yumuşatan bir fonksiyona sahiptir. Zira hems, rihvet ve safîr sıfatlarında “س” ile ortak olan “ص”; istilâ ve itbâk sıfatlarında da “ط” ile ortaktır. Aynı mahreçli harfler olması ve bazı sıfatlarda da ortak olmaları sebebiyle “س”, “ص”a dönüşmüş ve böylece “س” ile “ط” arasındaki zıtlık azaltılarak kelimenin telaffuzu kolaylaştırılmıştır.

Kisâî'nin belirttiğine göre bu iki okuyuş iki lehçeye tekabül etmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla her iki kıraatin de Arap dilinde sahih bir temele sahip olduğunu söyleyebiliriz.

“ص”ı “ز”e *işmâm* ile okuyanlara göre “ص” istilâ sıfatında “ط” ile uyum sağlasa da hems sıfatında ondan ayrılmaktadır. Cehr sıfatı taşıyan bir harfle hems sıfatı taşıyan bir harfin aynı kelimedede gelmesi telaffuzda bir ağırlık/zorluk oluşturmaktadır. İşmâm uygulaması ile “ص”, kendisi ile aynı mahreçten çıkan ve cehr sıfatına sahip olan “ز”e meylettirilerek/koklatılarak/yaklaştırılarak burada oluşan telaffuz güçlüğü hafifletilmek istenmektedir.⁷⁹ Burada “ص”ın, tamamen “ز”e ibdâli söz konusu değildir. Zira *işmâm*da “ص”ın istilâ ve itbâk sıfatı bakidir. Zaten tamamen “ز” şeklinde telaffuz etmek, birazdan bahsedileceği üzere, mushafın yazısı açısından ihtimal dâhilinde olan bir uygulama da değildir. İşmâmda yapılan şey sadece, istilâ ve itbâk sıfatı muhafaza edilen “ص”ın cehr sıfatıyla telaffuz edilmesidir. Böylece istilâ ve itbâk sıfatlı “ز” sesi elde edilmektedir. Harflerin sıfatları göz önünde bulundurulduğunda bu özelliklere sahip bir sesin alfabede bulunmadığı açıktır. Zira cehr, rihvet, istilâ, itbâk, ismât ve safîr sıfatlarıyla telaffuz edilen sâd-ı müşemme, cehr sıfatı taşıdığı için “ص”dan; istilâ ve itbâk sıfatları taşıdığı için “ز”den; safîr sıfatı taşıdığı ve peltek olmadığı için de “ط”dan farklıdır. Kendine has bir sesi olmakla birlikte alfabede kendine özel bir resmi bulunmayan ve hece harflerinden “ص”ın şekliyle gösterilen sâd-ı müşemme, bu özellikleri sebebiyle aslî bir harf olarak görülmemiş ve ferî harfler kategorisinde değerlendirilmiştir.⁸⁰ İşmâmda mushafın yazısındaki “ص”ın telaffuzundan tamamen vaz geçmeden, “ص”ın “ز”e karıştırılarak/koklatılarak okunması söz konusudur.⁸¹ Böylece hem resm-i mushafa muhalefet edilmemiş,⁸² hem de cehr sıfatında “ط”nın telaffuzuna

⁷⁴ Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/34.

⁷⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, 107.

⁷⁶ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kırââti's-seb'a*, 13-14.

⁷⁷ Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/34.

⁷⁸ İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 80.

⁷⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, 108.

⁸⁰ Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 91-95.

⁸¹ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce fi 'ileli'l-kırââti's-seb'a*, 1/36.

⁸² Sahih kıraatlerden biri olmasına karşın, Ezherî buradaki işmâmı resm-i mushafın ihtimal dâhilindeki okuyuşlardan

yaklaştırılarak telaffuzda kolaylık sağlanmış olur. Kaldı ki “z”in “z”e *ismâm* ile okunması da lehçesel olarak Arap dilinde görülen bir uygulamadır.⁸³

Kaynaklarda bu kelimenin telaffuzuna dair şâz bir kıraat veçhi olarak “s”in hâlis “z” ile “زَرَاط” şeklinde okunduğundan da bahsedilmektedir.⁸⁴ İhticâc kaynaklarında bu okuyuşun hücetlerine dair de malumat verilmektedir. Buna göre “s” ile “ط” arasında yukarıda bahsedilen aykırılığın bir yansıması olarak istilâ ve cehr sıfatı taşıyan “ط” ile istifâle ve hems sıfatı taşıyan “س”in aynı kelimedeki bulunması telaffuzda zorluk oluşturmaktadır. Kuvvetli bir sıfat olan cehr, zayıf olan hems sıfatını kendine yaklaştırmaya meyillidir. Bu nedenle Arap dilinde “س”in, onunla aynı mahreçten çıkan ve safir sıfatında ona ortak olan “z”e dönüştürülerek cehr sıfatında “ط”nın telaffuzuna yaklaştırıldığı görülmektedir. “الصقر\السقر\الزقر” kelimesinin Araplar arasındaki farklı telaffuzları buna örnek olarak gösterilmektedir.⁸⁵ Başka bir deyişle yukarıdaki uygulamada “س”in “ص”a dönüştürülmesiyle sağlanan hafiflik burada “z”e dönüştürülmesiyle elde edilmektedir. Ancak, Arap dilinde zaman zaman görülmekle birlikte, “س”in tamamen “z”e dönüştürülerek telaffuz edilmesi anlamına gelen ve meşhur olmayan bir kıraat vechini yansıtan bu uygulama, resm-i Mushafa uygunluk açısından sorunludur. Zira bu kelime mushafta “ص” ile yazılmıştır ve “z” ile okumak “ص”in ihtimali okuyuşları arasında bulunmamaktadır.⁸⁶

“س”in “z”ye *ismâm*ına konu olan örneklerden bir diğeri “الْمُصَيِّطُونَ”⁸⁷ ve “بُصَيِّطٍ”⁸⁸ kelimeleridir. “بُصَيِّطٍ” kelimesinde Hişâm “س” ile “بُصَيِّطٍ” şeklinde okurken; Hamza Hallâd’dan hulf ile “ص”ı “z”ye *ismâm* ederek okumuştur. Diğer kıraat imamları halis “ص” ile “بُصَيِّطٍ” şeklinde okumuşlardır. Hallâd’dan nakledilen diğer vecih de böyledir.⁸⁹ “الْمُصَيِّطُونَ” kelimesinde ise Kunbül, Hişâm ve bir rivayete göre de Hafs “س” ile “الْمُصَيِّطُونَ” şeklinde okurken; Hamza Hallâd’dan hulf ile “ص”ı “z”e *ismâm* ederek okumuştur. Diğer kıraat imamları halis “ص” ile “الْمُصَيِّطُونَ” şeklinde okumuşlardır. Hafs ve Hallâd’dan nakledilen diğer vecih de böyledir.⁹⁰

İhticâc kitaplarında bu kelimelerdeki okuyuşlara dair hücetler “صِرَاط” kelimesi bağlamında zikredilen hücetlere atıfla ele alınmaktadır.⁹¹ Buna göre “س” ile okuyanlar kelimenin aslına göre okumuş olurlar. “ص” ile okuyanlar ise, kelimenin mushafta “ص” ile yazılmasına hücet olarak itibar etmektedirler. Bununla birlikte istilâ sıfatı taşıyan “ط” ile istifâl sıfatı taşıyan “س”i aynı kelimedeki bulunmasının dile ağır gelmesi ve mütecânis harfler olması hasebiyle “س”in istilâ sıfatı taşıyan “ص”a ibdâl edilerek telaffuzda kolaylık sağlanması da bu okuyuşun dilsel temeli olarak ön plana çıkarılmaktadır. “ص”ın “z”e *ismâm*ında ise, hems sıfatı taşıyan “ص” ile cehr sıfatı taşıyan “ط”nın aynı kelimedeki bulunmasının dile ağır gelmesi neticesinde, mütecânis olmaları sebebiyle “ص”ın cehr sıfatlı “z”e yaklaştırılarak telaffuzda kolaylık sağlanması hücet olarak öne

biri olarak görmemektedir. Ezherî, *Kitâbu me’âni’l-kırâât*, 28.

⁸³ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce fî ‘ileli’l-kırââti’s-seb’a*, 1/39.

⁸⁴ Kaynaklarda Asmaî rivayetiyle Ebû Amr’ın bu şekilde okuduğu kaydedilmektedir. Ancak Asmaî’den gelen bu rivayetin hatalı olabileceği yorumları yapılmaktadır. Nitekim bazı dilciler (ص) harfini (ز)’e benzer şekilde *ismâm* ile okuyan Ebû Amr’ın, nahivci olmayan Asmaî tarafından yanlış anlaşılacak hataen halis (ز) şeklinde okuduğu vehmine kapıldığını düşünmektedirler. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr el-Kirmânî, *Şevâzzü’l-kırâât*, thk. Şemrân el-Acelî (Beirut: Müessesetü’l-Belâğ, ts.), 44; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-muhît* (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1990), 1/25.

⁸⁵ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce fî ‘ileli’l-kırââti’s-seb’a*, 1/36.

⁸⁶ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn fî ‘ulûmi’l-kitâbi’l-meknûn*, 1/79.

⁸⁷ et-Tûr 52/37.

⁸⁸ el-Ğâşiye 88/22.

⁸⁹ Kâdî, *el-Büdüru’z-zâhira*, 350.

⁹⁰ Kâdî, *el-Büdüru’z-zâhira*, 312.

⁹¹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fî’l-kırââti’s-seb’a*, 318.

çıkılmaktadır.⁹²

2.2.2. “Dâl”den (د) Önce Gelen Sâkin “Sâd”ın (ص) “Zây”e (ز) İsmâmı

Kıraat ilminde harfle ilgili olan *ışmâm*ın konu edildiği ikinci yer “د”den önce gelen *sâkin* “ص”dır. Bu da Kur’ân-ı Kerîm’de on iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar “وَمَنْ أَصْدَقُ”⁹³, “يُصْدِفُونَ”⁹⁴, “وَلَكِنْ تَصْدِيقًا”⁹⁵, “فَأَصْدَعُ”⁹⁶, “فَصَدَّ السَّبِيلَ”⁹⁷, “يُصَدِّرُ الرِّعَاءَ”⁹⁸, “يُصْنَرُ النَّاسُ”⁹⁹ kelimeleridir. Hamza, Kisâî, Halef ve Ruveys buralarda “ص”ı “ز”e *ışmâm* ile okurlarken diğer kıraat imamları halis “ص” ile okumaktadır.¹⁰¹ “ص” ile okuyanların kelimenin aslına göre okuduğu, *ışmâm* ile okuyanların ise bu harflerin arasındaki mücaneset ilişkisini vesile ederek *ışmâm* yoluyla hafiflik sağlama gerekçesiyle böyle okudukları kıraat kaynaklarında belirtilmektedir.¹⁰² İhticâc kaynaklarında ise, bir önceki örnekte olduğu gibi “د” ile “ص”ın hems-cehr sıfatları açısından farklı olması üzerinde durulmaktadır.¹⁰³ Zira “د”de cehr, “ص”da ise hems sıfatı vardır. Bu iki sıfatın art arda telaffuzu dilde ağırlık oluşturmaktadır. Mütecânis harfler olması sebebiyle “ص”ın lafzı, cehr sıfatı taşıyan “ز”e karıştırılarak, cehr sıfatında “د”ın telaffuzuna yaklaştırılmaktadır. Böylece dil, hems ve cehr sıfatlarını art arda telaffuz etmek için zorlanmadan sadece cehr sıfatlı harflerin telaffuzu için hareket etmiş olmaktadır. Bu da telaffuzda dile hafiflik sağlamaktadır.¹⁰⁴

Sonuç

Kıraat ilminin Arap dili ile ilişkisi malumdur. Özellikle ihticac kaynaklarında yapılan kıraat değerlendirmeleri bu irtibatın ne kadar kuvvetli olduğunu göstermeye kâfidir. Kıraatlerin sıhhat şartlarından birinin Arap diline uygunluk olması, kıraatler açısından bir meşruiyet zemini oluşturması hasebiyle bu ilişkiyi zaruri hale getirmektedir. Kıraat ilminde özellikle usule dair konu başlıklarının Arap dili kaynaklarında da müstakil başlıklar altında ele alınıyor olması bu iki ilmin birbiriyle ne kadar içi içe olduğunun bir diğer göstergesidir.

Kıraat ilminde usule dair konulardan birisi *ışmâm* uygulamasıdır. Gerek nadir kullanımı gerekse uygulanmasındaki bazı inceliklerden dolayı müşafehe yoluyla öğrenilmesi zorunlu bir uygulama olması itibariyle kıraat ilminin özel konularından biri olan *ışmâm*ın kıraat ilminde farklı uygulamaları bulunmaktadır. İsmâmın temel olarak harekeyi *ışmâm* ve harfi *ışmâm* olmak üzere iki kategoriye ayrıldığı görülmektedir. Harekeyi *ışmâm*ın ise hazfedilen harekeye *ışmam* ve değişen harekeyi *ışmâm* olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Kıraat kaynaklarında konu edilen *ışmâm* örnekleri incelendiğinde, bu *ışmâm* çeşitlerinin gerek tanım gerekse amaç, fayda ve hüccet açısından farklı hususiyetlere sahip olduğu görülmektedir.

İster vakf sebebiyle, isterse *idgam* ve lehçesel kullanım gibi bazı gerekçelerle hazfedilen *zammeyi ışmâm*, “*sükûndan sonra dudakları yummak*” şeklinde ifade edilen yaygın *ışmâm* tanımının kapsamına girmekte olup sessiz bir şekilde dudaklarla *zammeye* işaret etmekten

⁹² Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 2/292.

⁹³ en-Nisâ 4/87.

⁹⁴ el-En'âm 6/46.

⁹⁵ el-Enfâl 8/35.

⁹⁶ Yûnus 10/36; Yûsuf 12/111.

⁹⁷ el-Hicr 15/93.

⁹⁸ en-Nahl 16/8.

⁹⁹ el-Kasas 28/23.

¹⁰⁰ ez-Zilzâl 99/6.

¹⁰¹ Abdulfettah Pâlûvî, *Zübdetü'l-İrfân*, 48; Kâdî, *el-Büdûru'z-zâhira*, 82.

¹⁰² Bennâ, *İthâfu fuzalâi'l-beşer*, 1/517.

¹⁰³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, 108.

¹⁰⁴ Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşf an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*, 1/393-394.

ibarettir. Sadece *zammede* yapılan bu *ışmâmda*, hazfedilen harekenin aslında *zamme* olduğu *ışmâmla* beyan edilmektedir. Gerek irabı doğru yapabilmek gerekse vasl halinde yanlış düşmemek açısından asli harekeye işaret ederek okumanın hem kârî için hem de dinleyiciler için birtakım faydaları olduğu muhakkaktır. Bunun yanında, gören fakat işitemeyen bir kimseye de asli harekenin ne olduğu görsel bir şekilde işaret edilmiş olmaktadır. Kalb ve ilâl yoluyla *zammesi* değişen harekeli harfte *zammeyi ışmâm* ise harekeli bir harfte yapıldığı için sesli bir uygulama olup yaygın *ışmâm* tanımının kapsamına girmemektedir. Uygulandığı kelimeler itibariyle “*kesra* harekeye *zammeden* bir miktar karıştırmak” şeklinde ifade edilen bu uygulamada asli harekenin cari harekeye karıştırılarak asli hareke olan *zammeye* işaret edilmesi söz konusudur. Bu *ışmâm* çeşidinde asli harekeye yapılan işaretle hedeflenen fayda ise *ışmâma* konu olan kelimelerin aslında meçhul formda olduklarını beyan etmektir. Harekeyi *ışmâmın* bütün örneklerinde hücçet olarak vurgulanan en önemli husus gerek hazf gerekse dönüşüm yoluyla kaybolan asli *zammeye* işaret etmektir.

Aynı kelime içerisinde bulunmaları dilde ağırlık ve zorluk oluşturan iki harf arasındaki zıtlığı hafifletmek için iki harften zayıf olanın güçlü olana bazı sıfatlarda yaklaştırılmasını ifade eden ve iki harften birine diğerinden bir şeyler karıştırmak şeklinde tanımlanan harfi *ışmâm* uygulamasındaki temel hedef telaffuzda hafifliği sağlamaktır.

Bu makale bağlamında ele aldığımız *ışmâm* çeşitlerinin ihticac kaynaklarındaki hücçetlerini incelediğimizde bunların tamamıyla dilsel temelli argümanlar olduğunu görmekteyiz. Bu durum, kıraat olgusunun Arap dili ile ne kadar irtibatlı olduğunu gösteren bir veri olsa da kıraatlerin sahih nakil temelinde değerlendirilmesi gereken bir olgu olduğu gerçeğinin de önüne geçmemelidir. Zira tabi olunması gereken bir sünnet olması hasebiyle kıraatlerin öncelikle Hz. Peygambere ulaşan sahih ve muttasıl bir senede sahip olması gereklidir. Kıraatlerle ilgili yapılan bu tür dilsel araştırmalar ise kıraatlerin üzerinde durduğu dilsel temelleri ortaya koyması hasebiyle bir yandan kıraatlerin Arap diline uygunluk şartının sağladığı, diğer yandan da Kur’ân’ın Arapça bir hitap/kitap olduğu gerçeğini vurgulaması açısından önem arz etmektedir.

İsmâm tanımlarına yer veren lügat kaynaklarında, yaygın olan *ışmâm* uygulamasının esas alındığı; tecvîd ve kıraat eserlerinde, ele alınan *ışmâm* uygulamasına göre, farklı yerlerde farklı tanımlamalar/izahlar yapıldığı; kıraat ıstılahlarını konu alan müstakil eserlerde ise farklı *ışmâm* uygulamalarının bütüncül olarak ele alındığı fakat tanıtım amaçlı yüzeysel bir şekilde değerlendirildiği ve kıraat-dil ilişkisini ortaya koyan ihticâc boyutunun göz ardı edildiği görülmüştür. Dolayısıyla mevcut kaynaklar, bir kavrama dair bilinmesi gereken bütün bilgilere tek başlık altında ulaşılmasını mümkün kılmamaktadır. Bu durum kıraat ilmine ait kavramların lügat ve ıstılah anlamları yanında kıraat imamlarının yaklaşımlarını ihticâc buyutuyla ele alan kapsamlı akademik çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Abdulfettah Pâlûvî. *Zübdetü'l- İrfân*. İstanbul: el-Mektebetu'l-Hanîfiyye, ts.

Akaslan, Yaşar. “Kırâat İlmi Sistematiğinde Usûl Kavramları”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2017), 217-251.

Akaslan, Yaşar. “Kırâat-i Aşere’de Ferş Yönünden Farklılıklar”. *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 6-31.

- Balcı, Yahya. *Kıraat ve Tecvîd Terimleri Sözlüğü (İbnü'l-Cezerî'nin Usûlü'l-Kırâât Eseri Özelinde Bir İnceleme)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfu fuzalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erba'ate 'aşer = Müntehe'l-emânî ve'l-meserrât fi 'ulûmi'l-kırâât*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâ'îl. 2 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 2007.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2. Basım, 1979.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 26. Basım, 2014.
- Çollak, Fatih. "Revm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/31-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dabbâ', Ali Muhammed. *el-îdâe fi beyâni usûli'l-kırâe*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005.
- Devserî, İbrahim b. Sa'd. *Mu'cemu'l-mustalahât fi 'ilmeyi't-tecvîd ve'l-kırâât*. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Fihristü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2004.
- Devserî, İbrâhîm b. Sa'îd. *Muhtasaru'l-'ibârât li mu'cemi mustalahâti'l-kırâât*. Riyad: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2008.
- Ebû Alî el-Fârisî, Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdülğaffâr. *el-Hücce fi 'ileli'l-kırâati's-seb'a*. thk. Muhammed İbrâhîm Sünbül vd. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 2009.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. İsmail el-Mağdisî ed-Dimeşķî. *İbrâzu'l-Me'ânî min Ħirzi'l-Emânî*. thk. İbrahim Atve Avz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1990.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu me'âni'l-kırâât*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2010.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Kırâat-i aşere*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İlkharf Yayıncılık, 2018.
- Hafeyân, Ahmed Mahmûd Abdüsseмі'. *Eşheru'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve 'ilmi'l-kırâât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.
- Halebî, Ahmed b Yûsuf es-Semîn. *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994.
- Hamevî, Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Ebü'r-Rızâ. *el-Kavâid ve'l-işârât fi usûli'l-kırâât*. thk. Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan el-Bekkâr. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1986.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2006.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırâati's-seb'a*. thk. Cemâleddîn Muhammed Şeref. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 2010.

- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâder, 1990.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2010.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed. *Hüccetü'l-kırâât*. thk. Sa'îd el-Afgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1997.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırââti'l-aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Kâdî, Abdulfettâh. *el-Büdûru'z-zâhira fi'l-kırâati'l-aşri'l-mutevâtira min tarîkayîş-Şâtıbiyye ve'd-Dürrâ*. thk. Ahmed İnâye. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2005.
- Karabâşî, Abdurrahman. *Musahhah Tecvîd (Karabaş Tecvîdi)*. Dersâadet, 1330.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr. *Şevâzzü'l-kırâât*. thk. Şemrân el-Acelî. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, ts.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat ilmi ve takrîb usûlü*. Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2018.
- Kudât, Muhammed Ahmed Müflih vd. *Mukaddimât fi 'ilmi'l-kırâât*. Umman: Dâru 'Ammâr, 2001.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî. *el-Keşf an vücûhi'l-kırââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hucecihâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Mes'ûl, Abdul'alî. *Mu'cemu mustalahâti 'ilmi'l-kırââti'l-Kur'âniyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Sarı, Mehmet Ali. "İmâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/177. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'î'l-cevâmi'*. thk. Ahmed Şemsüddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2006.
- Sümmâtî, İbnü't-Tahhân. *Mürşidü'l-kâri' ilâ tahkîki me'âlimi'l-makâri'*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Kahire: Mektebetü't-Tâbi'in, 2007.
- Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvid İstılahları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Temel, Nihat. *Kur'an Kıraatında Vakf ve İbtidâ*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dâru'l-Hidâye, 1987.
- Zencânî, İzzeddîn Ebü'l-Meâlî Abdülvehhâb b. İbrâhîm. *Tasrîfü'l-İzzî*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2013.

Summary

The relationship between the *qirā'āt* studies and the Arabic language is well known. The evaluations about *qirā'āt*, especially in the sources of *ihtijāj*, are sufficient to show how strong this connection is. This relationship is essential since one of the conditions for the authenticity of the *qirā'āt* is conformity with Arabic. It is possible to observe this relationship in the analyses made on the basic concepts of the *qirā'āt* studies. This article, which is about *ishmām*, aims to reveal the concept of *ishmām* in all its aspects besides, it aims to reveal the *qirā'āt* -language relationship in the specific context of *ishmām* by investigating the arguments of examples of different categories of *ishmām*. One of the basic concepts in the science of *qirā'āt* is *ishmām*. In the *qirā'āt* studies, the concept of *ishmām* is used for different applications in terms of definition, purpose, benefit and proof. The *ishmām* is basically divided into two categories as *ishmām* relating to *ḥaraka* and *ishmām* relating to letter. The first one is seen in dropped *ḥaraka* or changed *ḥaraka*. The *ishmām* relating to dropped *ḥaraka* is expressed as “closing the lips forward after *sukūn*” and consists of silently indicating the *ḍamma* with the lips. This is seen only in the letters with *ḍamma ḥaraka* that is dropped due to some reasons such as *wakf*, *idghām* and dialectal usage. It is certain that reciting by pointing out the original *ḥaraka* has some benefits for both the reader and the listeners, both in terms of being able to perform the *i'rāb* correctly and not to make a mistake in the state of *waṣl*. In addition, it is visually indicated to someone who can see but cannot hear what the lost original *ḥaraka* is. The *ishmām* relating to changed *ḥaraka* is a vocal application expressed as “mixing some of *ḍamma* into *kasra*” and aims to indicate that the verbs are actually in a passive form. The main purpose in the *ishmām* related to *ḥaraka* is to signalize the lost original *ḥaraka*. The *ishmām* related to letter is defined as “mixing the sound of one letter into the another”. The main goal of this *ishmām* is to provide facilitation in pronunciation. When the arguments of the types of *ishmām* discussed in this article are examined, it is seen that these are entirely linguistic arguments. Although this situation is a data showing how closely related the concept of recitation is to the Arabic language, it does not change the fact that recitations are a phenomenon that should be evaluated on the basis of authentic transmission. Because recitations, which are a tradition that must be followed, must first have an authentic and connected transmission that reaches the Prophet (pbuh).